

J. P. TRAP

KONGERIGET
DANMARK

FJERDE OMARBEJDEDE UDGAVE

UNDER MEDVIRKNING AF VIDENSKABSMÆND, FAGFOLK OG
STEDLIGE MEDDELERE FRA ALLE LANDETS EGNE

UDARBEJDET AF

HARALD WEITEMEYER

III. BIND

SORØ AMT · PRÆSTØ AMT
BORNHOLMS AMT

KØBENHAVN 1921

G. E. C. GADS FORLAG

(FREDERIK GAD)

	Pag.		Pag.
Lellinge (egen Komm.)	338	Stege Købstads Landdistrikt (Stege Komm.)	494
Lidemark (egen Komm.)	339	Stege Landsogn (egen Komm.)	494
Lille-Heddinge (egen Komm.)	379	Store-Heddinge Landsogn (egen Komm.)	360
Lundby (egen Komm.)	450	Strøby (egen Komm.)	371
Lyderslev (egen Komm.)	376	Sværdborg (egen Komm.)	454
Magleby (egen Komm.)	364	Sædder (egen Komm.)	347
Magleby (egen Komm.)	504	Sønder-Dalby (Sønder-Dalby-Tureby Komm.)	407
Mern (egen Komm.)	481	Taarnby (Valløby-Taarnby Komm.)	354
Mogenstrup (Nestelsø-Mogenstrup Komm.)	442	Toksværd (egen Komm.)	434
Nestelsø (Nestelsø-Mogenstrup Komm.)	441	Tureby (Sønder-Dalby-Tureby Komm.)	408
Nyord (egen Komm.)	515	Tybjerg (egen Komm.)	413
Næsby (Næsby-Tyvelse Komm.)	426	Tyvelse (Næsby-Tyvelse Komm.)	429
Næstved Skt. Mortens Landdistrikt (Næstved Komm.)	432	Udby (egen Komm.)	476
Næstved Skt. Peders Landdistrikt (Næstved Komm.)	432	Ulse (egen Komm.)	404
Olstrup, se Holme-Olstrup.		Valløby (Valløby-Taarnby Komm.)	348
Præstø Købstads Landdistrikt (Præstø Komm.)	460	Varpelev (egen Komm.)	372
Rislev (Fensmark-Rislev Komm.)	420	Vejlø (Vejlø-Vester-Egesborg Komm.)	444
Roholte (egen Komm.)	402	Vemmetofte (egen Komm.)	389
Rønnebæk (egen Komm.)	436	Vester-Egede (egen Komm.)	411
Sandby (Sandby-Vrangstrup Komm.)	430	Vester-Egesborg (Vejlø-Vester-Egesborg Komm.)	448
Skelby (egen Komm.)	421	Vollerslev (Vollerslev-Gørslev Komm.)	341
Skibinge (egen Komm.)	471	Vordingborg Landsogn (egen Komm.)	486
Smerup (Spjellerup-Smerup Komm.)	375	Vraaby (Endeslev-Vraaby Komm.)	358
Snesere (egen Komm.)	465	Vrangstrup (Sandby-Vrangstrup Komm.)	431
Spjellerup (Spjellerup-Smerup Komm.)	388	Ørslev (egen Komm.)	477
		Øster-Egede (egen Komm.)	405
		Øster-Egesborg (egen Komm.)	478

BORNHOLMS AMT ..... 519—652

Købstæder: Aakirkeby p. 575. — Allinge-Sandvig p. 556. — Hasle p. 551.

— Neksø p. 568. — Rønne p. 536. — Svaneke p. 563.

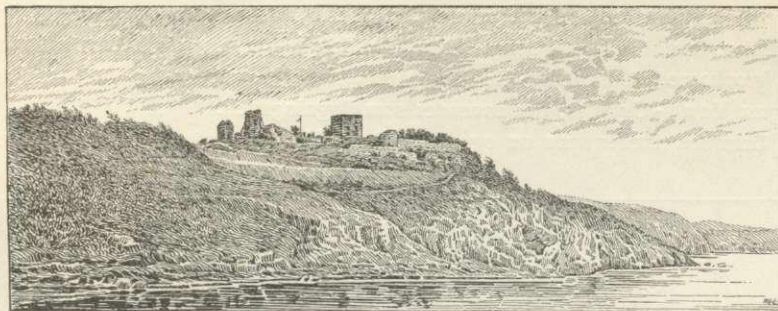
Herreder: Nørre-Hrd. p. 599. — Sønder-Hrd. p. 637. — Vester-Hrd. p. 582.

— Øster-Hrd. p. 622.

Sogne (og Landkommuner):

Aaker (egen Komm.)	644	Knudsker (egen Komm.)	583
Allinge-Sandvig Købstæders Landdistrikt (Allinge-Sandvig Komm.)	607	Nyker (egen Komm.)	585
Bodilsker (egen Komm.)	638	Nylarsker (egen Komm.)	595
Christiansø (ingen Komm., sorterer under Marineministeriet)	647	Olsker (egen Komm.)	616
Gudhjem (Øster-Larsker-Gudhjem Komm.)	626	Pedersker (egen Komm.)	642
Hasle Købstads Landdistrikt (Hasle Komm.)	600	Povelsker (egen Komm.)	640
Ibsker (egen Komm.)	634	Rutsker (egen Komm.)	603
Klemensker (egen Komm.)	600	Rø (egen Komm.)	619
		Vester-Marie (egen Komm.)	588
		Øster-Larsker (Øster-Larsker-Gudhjem Komm.)	622
		Øster-Marie (egen Komm.)	629

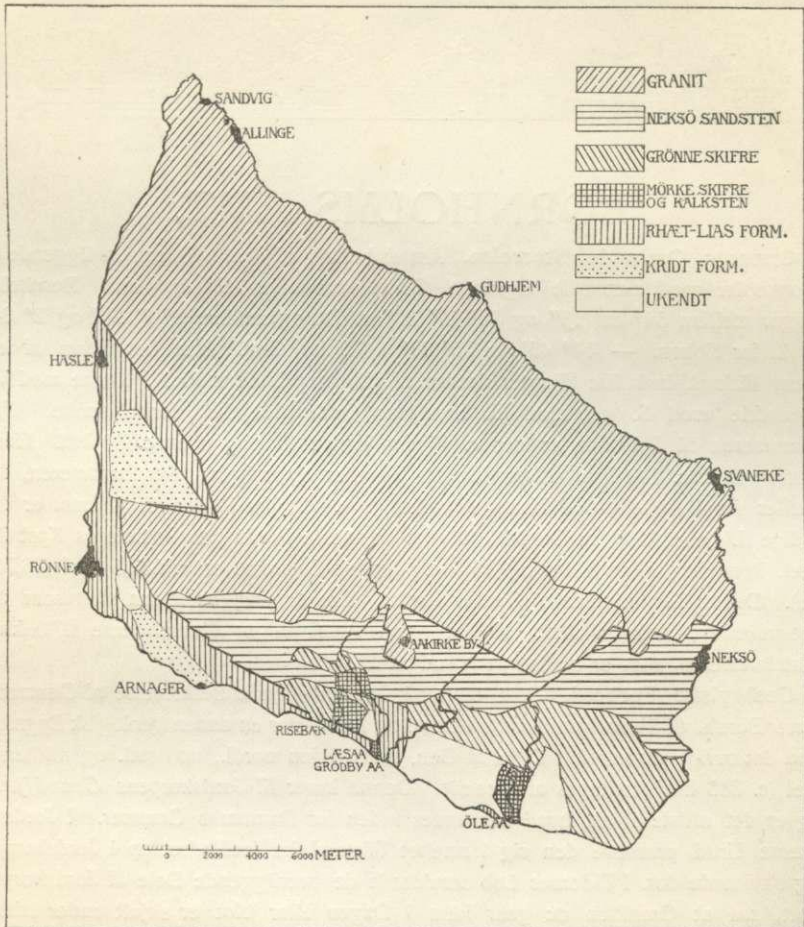
BORNHOLMS AMT.

Grænser, Omraade, Størrelse. Amtet bestaar af den i Østersøen liggende Ø *Bornholm* med den lille Øgruppe *Christiansø* eller *Ærteholmene*. Bornholm ligger mellem $54^{\circ} 59' 15''$ og $55^{\circ} 17' 30''$ n. Br. og mellem $2^{\circ} 7' 20''$ og $2^{\circ} 34'$ ø. L. for Kbhvn. — $14^{\circ} 45'$ og $15^{\circ} 11'$ o. L. for Grw. Øen har Form af en skæv Firkant, hvis fire Hjørner dannes af Hammer Odde mod N., Rønne mod V., Dueodde mod S. og mod Ø. Sandkaas Odde lidt SØ. for Svaneke. Fra Hammeren til Dueodde er der, c. 40, fra Rønne til Østpynten c. 30 km. Øens Omkreds er c. 100 km. Afstanden fra Skaanes Sydøstspids, Sandhammeren, der skilles fra Bornholm ved Hammervandet, er c. 40; fra Rønne til Kbhvn. er der i lige Linje c. 150, fra Dueodde til det nærmeste Punkt paa Pommerns Kyst 94, mel. Rønne og Møns Klint c. 135 km. Amtets Størrelse er c. 587,5 km² (58,754 ha). Det er det mindste af Øernes Amter, ikke engang halvt saa stort som det næstmindste, Kbhvns. Amt; af det saml. Areal udgør Købstæderne 27,9 km². Vandarealerne, som er medregnede, udgør 264 ha.

Geologiske Forhold. Som omtalt i den indledende Beskrivelse af Danmark, hører Bornh. til Fennoskandias Randzone og har derfor en anden geologisk Bygning end det øvrige Danmark. C. $\frac{2}{3}$ af Øen, nemlig den nordl., nordøstl. og midterste Del (c. 385 km²) indtages af Granit. Denne hører til Jordskorpens *Grundfjæld* og er det ældste af alt, hvad der findes inden for Danmarks Grænser. I Jordens fjærne Urtid pressede den sig i smeltet Tilstand fra Jordindret op i Jordskorpen og størknede der. I Tidernes Løb smuldrede de overliggende Dele af Jordskorpen bort, saa at Granitten nu gaar frem i Dagen eller blot er skjult under Istids-Jordlagene. Efter sin Dannelse er den kun undergaaet ringe Forandring; ved Tryk er der over den største Del af Granitten fremkommet en begyndende Skif-righed, saa at den er blevet en sribet Granit, hvis Bestanddele, Kvarts, Feldspat og Glimmer, har ordnet sig i mere eller mindre udprægede Striber. Ø. for Rønne er Granitten i et smalt Bælte forvitret til Kaolin, som udnyttes i flere Grave. Den graa, sribede Granit findes typisk udviklet bl. a. i Strandklipperne ved Gudhjem og omkr. Aakirkeby. En særlig smuk Varietet af den sribede Granit er den flammede *Paradisbakke-Granit*, som brydes i Ibsker og anvendes til Søjler og finthuggede Bygningssten. Af ikke-sribede Granitvarieteter

kan fremhæves den mørke Rønne-Granit, der ikke alene anvendes til Bygningssten, men ogsaa til Monumenter, da den kan antage en fortrinlig Politur, den grovkornede Svaneke-Granit, den lysrøde Hammer-Granit samt den rødgraa Vang-Granit, der anvendes som Bygningssten.

I Granitten træffer man nu og da Spalteudfyldninger, hvis Materiale kan være

Geologisk Kort over Bornholms Undergrund.

Efter K. A. Grönwall og V. Milthers. Kortbl. B.

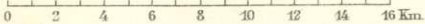
selve Granitmagmaet, der da er størknet i store Krystaller af Kvarts og Feldspat i Pegmatitgangene, eller, sjældnere, i ganske smaa Krystaller i Aplitgangene. Spalteudfyldningsmaterialet er dog ofte ganske fremmed for Granitten. Hyppigst bestaar det af Diabas, en mørk Stenart med et grønligt Skær, dannet af Mineralerne Feldspat, Augit og Magnetjærn, som i smeltet Tilstand er trængt op i lodrette Spalter i Granitten og ved at størkne der har dannet Diabas-

BORNHOLMS AMT

1:320 000

- I Vester Herred
- II Nörre "
- III Öster "
- IV Sönder "

gange*). Ved Keldseaa findes den største af disse, man kender; den er c. 60 m bred. Af en ganske anden Natur er de Sandstensgange, som findes i Omegnen af Svaneke. Det er Spalter i Granitten, som fra oven er blevne fyldte med Sand, der er hærdnet til Sandsten.

S. for Graniterrænet indtager den *kambriske Formation* et ret betydeligt Omraade. Nærmest ved Granitten optræder dennes ældste Del, Neksø-Sandstenen i et 2-5 km bredt Bælte, som strækker sig fra Neksø til 3,5 km SØ. for Rønne. Med en Mægtighed af c. 60 m har denne haarde, graa eller rødlige Sandsten dannet sig af Granittens Vejrsmuldringsprodukter, der aflejredes i Havet tæt ved Granitkysten. Den nuv. Grænse mellem Granitten og Sandstenen er dog ikke den oprindelige Kyst; over nogle Strækninger er den en Erosionsgrænse mellem Granit og normalt overlejret Sandsten, men for en stor Del er den dannet af Brud i Jordskorpen, ved hvilke Sandstenen er blevet sænket i Forhold til Granitten. Neksø-Sandstenen er nu og da blevet benyttet som Bygningssten, bl. a. er Frihedsstøtten og Kirken paa Vesterbros Torv i København opførte af den.

S. for Neksø-Sandstenen findes de Grønne Skifre, en mørk, graaliggrøn, sandet Lerskifer, der er uregelmæssigt lagdelt med ujævne Lagflader. Den er dannet af sandet Lerslam, der har afsat sig i lidt dybere Vand end den underliggende Sandsten; dens Mægtighed er c. 60 m. I de Grønne Skifre findes Forsteninger af nogle Hyolithus-Arter, uddøde Dyr, der antages at have været i Familie med Vingesneglene; de er de ældste Forsteninger, der hidtil er fundne i Danmark.

Paa nogle mindre Omraader ved Læsaa, Risebæk og Øleaa findes en broget Mangfoldighed af geolog. interessante Aflejringer: de sorte, bituminose Alunskifre, der indeholder Lag og Boller af Antrakonit (Stinksten), og som hører til Paradoxides- og Olenus-Etagerne i den kambriske Formation: Dictyograptus-Skiferen, Ortoceratitkalken, Dicellograptus-Skiferen, Trinucleus-Skiferen samt Rastrites- og Cyrtograptus-Skifrene, der hører til *Silur-Formationen*. Disse Aflejringer danner forsk. mindre Flager, der er adskilte ved Brud i Jordskorpen og er sunkne i Forhold til Neksø-Sandstenen og de Grønne Skifre. De er afsatte paa noget dybere Vand end de Grønne Skifre og er gennemgaaende rige paa Forsteninger: Trilobiter (Paradoxides, Olenus, Trinucleus), ejendommelige Krebsdyr, der hørte til en forlængst uddød Krebsdyrgruppe, Graptoliter (Dictyograptus, Dicellograptus, Rastrites, Cyrtograptus), en Slags uddøde Kolonidyr, der findes i Tusindvis i Skifrene, Snegle og Muslinger, der stod paa et lavt Udviklingstrin, Armfodder og mærkelige, skalbærende Blæksprutter, af hvilke den almindeligste var den saakaldte Ortoceratit, hvis Skaller ofte ses i Kalkstensfliser. Ortoceratitkalken, der er 5 m mægtig, har været anvendt bl. a. til Hammershus Slot og til Aa Kirke. Det er en uren Kalksten med 10-15 % Ler, saa at den ved

*) Bornholm udøver, vistnok paa Grund af sin Jærnholdighed, en mærkelig Tiltrækning paa Magnetnaalens Nordpol, hvorved Kompassets Misvisning paa Vestsiden formindskes, paa Østsiden forøges med henholdsvis 3 og 2 Grader (se Ad. Paulsens Undersøgelse 1890-94, Vidsk. Selsk. Forhandl. 1896, p. 246 fig.).

Brænding giver en mager Kalk, der er hydraulisk. Den brændte Kalk blev kaldt for Bornholmsk Cement, og Kalkstenen fik deraf Navnet Cementsten.

Fra et betydeligt senere Tidsrum er *Rhæt-Lias-Formationen*, som optræder langs med Sydkysten og den sydl. Del af Vestkysten til lidt N. for Hasle i Aflejringer, der er stærkt forstyrrede ved tektoniske Bevægelser i Jordskorpen, saa at deres Hældning, selv inden for smaa Omraader, kan være meget uens. Hovedmassen af disse Aflejringer er næsten rent Kvantssand, der i ikke ringe Grad har givet Anledning til Dannelse af Flyvesand; desuden findes der Sandsten og forskelligt farvede Lerlag, hvoraf nogle er ret ildfaste, og som anvendes til Terrakotta- og Lervarer og til Teglværksbrug, samt Lerjærnsten og Kullag, der til visse Tider har været Genstand for Brydning, navnlig i „Hasle Kulværk“ tæt S. for Hasle, i Kulværket ved Bagaas Munding og i „Sorthat Kulværk“ lige N. for Blykobbeaas Munding. Som Middeltal af 10 Analyser af Kul fra Bornholm, udførte paa Statsprøveanstalten, er fundet en „nyttig Brændværdi“ af 4122 Kalorier, et Askeindhold af 16,6% og et Indhold af Fugtighed af 18,4%. Navnlig i Lerlagene og i Lerjærnstenen findes talrige, ofte vel bevarede Planterester, som viser, at der her i Rhæt-Lias-Tiden voksede Skove med talrige Koglepalmer og tropiske Naaletræer, delvis beslægtede med Nutidens Araucarier, mellem hvilke der fandtes Masser af store, smukke Bregner. I andre Lag, især Sandsten, findes Rester af Havdyr, navnlig forskellige Muslinger.

Til *Kridtformationens* Cenoman-, Turon- og Senon-Etager hører de Lag af Fosforitknolde, Grønsand, Grønsandsmergel og Arnagerkalk, som forekommer paa Sydvestkysten mellem Arnager og Bavnodde og paa Nyker Slette mellem Rønne og Hasle.

Bornholms prækvartære Undergrund viser mangfoldige Spor af Indlandsisens afslidende Virksomhed. Opragende Granitpartier og Klippevæggene i Dalsiderne er saa godt som overalt afslebne og afglattede paa de Sider, der vender mod Ø. Rundklipper er blevne udformede, og paa de haardere Stenarter er der fremkommet Skurstriber, som viser, i hvilken Retning Isen bevægede sig hen over Landet. *Istids-Jordlagene* bestaar overvejende af Moræneler, dog optræder der ogsaa Morænesand over forholdsvis betydelige Strækninger, navnlig fra Almindingen til Paradisbakkerne, og i mindre Grad Smeltevandssand og Grus. I Fordybninger i den af det sidste Isfremstød efterladte Overflade har man fundet det nedre Dryasler (med arktiske Planterester), Allerød-Gytje (med Birk og Fyr), det øvre Dryasler (med arktiske Planterester), Sneglegytje, Birkegytje og Tørv. Man har Vidnesbyrd om to Sænkninger af Bornholm, der begge ramte de nordl. Dele af Øen i højere Grad end de sydlige. Den første fandt Sted i den senglaciale Tid; de øverste Strandmærker fra denne Sænkning findes ved Hammeren paa en Højde af 21,5 m og S. for Rønne paa en Højde af 9 m. Den anden og mindre indtraf i den postglaciale Tid; de øverste Strandmærker fra denne findes ved Tejn og Kaasen SØ. for Allinge paa en Højde af 11 m og ved Arnager SØ. for Rønne paa en Højde af 3,7 m. Vidnesbyrd om højere Beliggenhed af Landet mellem disse to Sænkninger haves i Aadalene paa det sydl. Bornholm, idet Aærne tæt oven for Udløbet har større Fald end højere oppe; deres Erosionsbasis laa nemlig mellem Sænkningerne en Del lavere end under disse og nu. Ret betydelige

Klitstrækninger er opstaaede ved Sandflugt paa Vestkysten S. for Hasle og paa Sydkysten, hvor de mest udprægede Klitter forekommer vestpaa fra Dueodde. (M. Jespersen, Liden geognostisk Vejviser paa Bornholm, Rønne, 2. Udg. 1918. K. A. Grönwall, Grundrids af Bs. Geologi, Rønne 1902. V. Milthers, Bs. Geologi København 1916. Grönwall og Milthers, Beskrivelse til geologisk Kort over Danmark, Kortbl. B., København 1916. Se i øvrigt under Litteratur p. 534.

Overfladen. Som nævnt ovfr. er den nordl. og midterste Del af Øen et Granitplateau. Men Granitten fremtræder dog langtfra alle Steder paa Overfladen. Den ligger delvis blottet langs Plateaets Sydgrænse mellem Rønne og Neksø, eller hvor Vandløbene har dannet Indsnit i de løse Jordiag, som dækker Klippen (Kleven i Klemensker, Brudesengen i Vester-Marie, Døvredal i Bodilsker) samt umiddelbart ved Kysten fra Svaneke rundt om Nordlandet til Teglkaa N. for Hasle, paa hvilken Strækning Granitten danner smukke, vilde, indtil nogle og tyve m høje Klippepartier, saaledes det 14 m dybe Randkleveskaar SØ. for Gudhjem (Øens vildeste Klippeparti), Helligdomsklipperne NV. for Gudhjem, indtil 20 m, Hammeren paa Nordspidsen og derfra, langs Vestkysten, Slotsbanken, Slotslyngen og Ringebakkerne ved Jons Kapel, hvis Skrænt er 41 m o. H. Klipperne falder for det meste brat af med lodrette, af dybe Kløfter furede Vægge, hvorved der dannes imponerende Dale; Granitvæggene staar sparsomt bevoksede med Urter og Buskranker, men hver Skraaning og alle Kløfterne dækkes af en frodig Plantefylde, og Kløfterne gennemstrømmes af smaa Vandløb; langs Kysterne er der mange Steder smaa Skærgaarde, og ofte er der i Klippen dannet Huler, „Ovne“. I det Indre er Granitten næsten overalt dækket af Ler og Sand, og kun mindre Partier, til Dels dækkede med Lyng og Skov, rager op som Øer (Lensklint, Aaker Klint, Klinten i Vester-Marie). For øvrigt skyder Granitten sig hist og her halvøformigt frem i Øens sydl. Lavland. Et c. 4 km bredt Bælte langs Nordøstkysten er dækket af det frugtbare Glacialler, medens det indenfor liggende, for øvrigt ikke meget fremtrædende Højdeparti, *Højlyngen* („Udmarksjorderne“), der strækker sig fra NV. til SØ. (i samme Retning som Bjærgmasserne i Blekinge), og hvis Gennemsnitshøjde er c. 80-90 m, danner en stærk Modsætning, idet det overvejende dækkes af det langt ufrugtbare Morænesand og -grus. Tidligere var Lyngen den vigtigste Plante paa denne bølgeformede, af skovbevoksede Kløfter gennemskaaarne Højdestrækning, som sænker sig mod NØ. og oprindl. udgjorde hened $\frac{1}{4}$ af hele Øens Areal, og mange Steder havde de helt Karakteren af stenede, øde Heder; men i den nyeste Tid er Højlyngen for største Delen forvandlet til Agerland eller Skov. Paa denne Højdestrækning, der danner Øens Hovedvandskel, ligger de højeste Punkter, saaledes Ruts Kirkebakke, 130 m — hvilken dog egentlig ligger uden for Højlyngen —, Ravnebakke, 142 m, og omtr. midt paa Øen i Skoven Almindingen, Bornholms højeste Punkt Rytterknægten, 162 m. Partiet ved Rytterknægten er i det hele et af Øens smukkeste Bjærgpartier; ved Foden af Højden ligger den skønne, af høje Klippevægge (indtil 22 m) begrænsede Ekkodal (Kodal). Fra Rytterknægten bøjer Vandskellet mod Ø. over det 122 m høje „Aasen“ og fortsættes med aftagende Højder, indtil det atter i det stærkt kuperede Parti Paradis- og Helvedesbakkerne NV. for Neksø naar 113 m. Den sydligste Udløber af Højdedraget er Slamrebjærg, 91 m, lige N. for Bodils Kirke.

Den sydl. Del af Øen danner en stærk Modsætning til Granitplateauet ved sin lavere Beliggenhed og sin jævner Overflade, der skraaner ned mod Sydkysten, hvor Højden dog i Gennemsnit endnu er c. 30 m, medens den ved Sydrenden af Granitplateauet gennemsnitlig er over det dobbelte; saaledes er Duebjerg Ø. for Hasle 97 m, og Granitbakkerne ved Aakirkeby hæver sig indtil 96 m, selve Aakirkeby Bakke er 86 m; c. 8 km SØ. for Aakirkeby hæver Rispebjerg sig til 47 m. Sandstenslaget S. for Granitten ligger for det meste nær ved Overfladen, ofte saa nær, at der kun kan vokse Lyng; men ellers er Lagene her overdækkede med et, ofte indtil 6 m tykt Lag af Sand og Ler, der gør Jorderne ret frugtbare; frugtbarest er Skiferterrænet, hvilket for en Del skyldes, at Skiferen let ved Forvitring omdannes til Ler. — Karakteristisk for en Del af Øen er de ovfr. omtalte Flyvesandsstrækninger, som findes paa en stor Del af Vestkysten mellem Hasle og Rønne (Sandflugten med Hvidodde N. for Rønne) og paa Sydkysten fra Raghhammer til Dueodde, ligesom Flyvesand ogsaa træffes mod N. ved Hammeren („Sandhammeren“); man har nu ved Bepantning hindret Flyvesandet i at brede sig videre, et Dæmpningsarbejde, der begyndte 1819 (se M. K. Zahrtmann, Sandflugten paa B. og Peder Jespersen, i Bornh. Saml. XI, 1917).

Øen er meget rig paa Vandløb, som ofte baner sig Vej i dybe, snævre Dale, og hvis Bredder er bevoksede med Træer og Krat. Men de er smaa, særlig de, der fra Højlyngen søger ud mod Ø. og NØ. Det længste her er *Kampeløkkeaa*, der udspringer lidt N. for Ruts Kirke og falder ud N. for Allinge; af andre paa Østkysten nævnes *Bobbeaa*, *Kobbeaa*, *Keldseaa*, *Gyldensaa* og *Vaseaa*. Af Vandløbene paa Vestkysten nævnes *Bagaa* og *Blykobbeaa*, der begge falder ud mel. Hasle og Rønne. Til Sydkysten løber de største, *Læsa*, *Grødby Aa* og *Øleaa*; den sidste, Øens største Vandløb, løber V. for Paradis- og Helvedesbakkerne, Slamrebjærg og Rispebjerg. Der er kun faa og smaa Søer; den største er Hammer Sø ved Nordspidsen, c. 10 ha (Ølene mod S. paa Højlyngen er nu hovedsagelig Mose).

Plante- og Dyreverden. Klima. Til Øens Naturskønhed bidrager væsentlig den rige og ejendommelige Planteverden. C. $\frac{1}{6}$ er dækket af Skov, dels sammenhængende, særlig paa Højlyngen (Almindingen, Øens største, henved 2500 ha), dels spredt i smaa Lunde. Skovene bestaar af Birk, Eg, Ask, Avnbøg, Elm og El; Oldenbøgen, indført 1811, dækker nu store Strækninger; andre store Lodder er af Stat og Kommuner tilplantede med Fyr, Gran og Lærk; Ædelgranen, som nu saar sig selv, er Almindingskovens vigtigste Gavntræ. Kirsebær vokser vildt; af Røn findes 5 Arter, hvoraf Akselbærtræet (*Sorbus Scandica*) er hyppigst. Desuden er Øen kendt for sine Købstadshavers mægtige Morbærtræer. Underskov og Tjørnekrat dannes af Hvidtjørn, Slaaen, Hassel, Ener, Brombær, Hunderoser og Kaprifol. I Lynghederne er *Calluna vulgaris* eneraadende. En Snes Bregnearter trives yppigt i Skovene og i Klipperevnerne; Vedbenden dækker tæt mange Klippeflader, ligesom Ramsløg de side Lerskraaninger. Om Foraaret staa Engene broget spættede af et Blomstermylder, i hvilket talrige Orchideer er særligt fremtrædende. Øen er Hjemsted for bl. a. sjældne Pyrolaarter, *Anemone coerulescens* (el. *Apennina*) og *Linna borealis*. (Se N. H. Bergstedt, Bs. Flora, Kbhvn. 1883). — M. H. t. Dyreverdenen mærkes, at Muldvarpe og Væggetæger ikke findes, derimod ret ofte Hugorme. Storken bygger ikke længere paa B. Agerhøns, Tjurer og Fasaner er indførte, ligesaa Egern og Raadyr, og trives i vild Tilstand. Der er Rigdom paa Nattergale, „Fjælstavne“, som de her kaldes, og især paa Raager (Kornkrager); ogsaa Vandrefalken,

Nøddekrigen og Tejsten („Mulen“, især ved Hammeren) forekommer, ligeledes stundom den i det øvrige Danm. sjældne Ellekrage; ved Klipperne ved Nordøstkysten og paa Smaaholmene paa Christiansø træffes Edderfuglen („Aaboen“). Det tidligere talrige Kronvildt er forlængst udryddet (Chr. IV's Jægere nedskød omtr. hvert 5. Aar Hjorte i Hundredtal; Chr. V lod overføre levende Hjorte til Jægersborg Dyrehave; endnu 1703 sendtes 3 Flaadeskibe til B. for at hente indfangede Hjorte; c. 1775 blev den sidste Kronhjort skudt); i de senere Aar er der indført Raavildt. Tidligere fandtes der nogle halv-vilde Heste af en egen lille Race („Lyngøg“, lig de gotlandske Ponyer), men de er nu helt forsvundne. — Klimaet er omtr. som i det øvrige Land; dog er Øklimaet paa Gr. af den frie Beliggenhed i Havet noget mere udpræget; Foraaret kommer omtr. 14 Dage senere, Regnmængden er noget mindre (c. 540 mm). Klimaet paa Højdedraget, særlig i Almindingen og der omkring, er noget barskere end ved Kysterne.

M. H. t. Frugtbarheden bemærkes, at Hartkornsudregningen paa Øen afviger fra den i det øvrige Land' anvendte; thi medens man der allerede ved Matriklen 1688 havde faaet en Hartkornsberegning, der beroede paa Opmaalning og Bonitering, blev Bornholm hverken 1664 eller 1688 matrikuleret, men man blev staaende ved at udregne hver enkelt Gaards Hartkornsskatter paa Grundlag af dens gamle Landgildeydelse, saa at f. Eks. 1 Td. Smør i disse gav 12 Td. H., 1 Høne 1 Fdkr. H. Først da Klager over Skatternes uretfærdige Fordeling paa Gaardene havde ført til, at en virkelig Jordbonitering og Matrikulering blev taget op 1816, blev det klargjort, at for hver skattepligtig Td. H. paa B. fandtes kun 49,600 □ Al. Normaljord, medens der i det øvrige Land regnedes 72,000 □ Al. (jvfr. Gunnar Knudsen, De dske Matrikler, i Fortid og Nutid II p. 38).. Den bh. Td. Hrtk. er altsaa kun $\frac{31}{46}$ (c. $\frac{2}{3}$) af en alm. Td. H. Der gaar gnmstl. 12 Td. Ld. paa 1 bh. Td. H., og omsættes dette til alm. H., gaar der 17,5 (i det flg. er overalt benyttet bh. H. uden Reduktion til alm. H.). Bornh. er saaledes Øernes mindst frugtbare Amt, men det maa erindres, at den lidet frugtbare Højlyng vejer tungt til i denne Beregning, og de i gl. Kultur værende Jorder sættes endog betydeligt over dem i Frederiksborg og Sorø Amter.

Arealets Udnyttelse. Det besaaede Areal udgjorde $\frac{16}{7}$ 1919 23,478 ha (deraf Hvede 1649, Rug 3608, Byg 3521, Havre 3862, Blands. til Modenhed 4646, Kartofler 1232, Foderroer 4647); Brakarealerne udgjorde 3912, Grønfoder- og Græsningssar. 14,002, Haver, Hegn o. l. 865, Tørvemoser 69, Skove og Plantager 9560, Heder og Lyngbakker 3109, Klitarealer og Stenmarker 1159 ha. Skovarealet er forholdsvis større end i noget andet af Landets Amter, idet henved $\frac{1}{6}$ af Arealet er bevokset med Skov. Af Skovarealet er største Delen beplantet med Naaletræ. Heder, Klitter og Stenmarker findes i større Udstrækning end i noget andet af Øernes Amter. Hvad Kornarealet angaar, staar Dyrkningen af Hvede og navnlig af Byg noget tilbage for de andre Øer, derimod er Dyrkningen af Havre og Blandsæd til Modenhed forholdsvis mere udbredt. Ogsaa Kartoffelavlens spiller en betydelig Rolle.

Det hele Ager og Engs Hartkorn (Skovskyldshartkorn findes ikke) udgjorde $\frac{1}{1}$ 1905 8780 Td. bh. H., deraf Købstædernes 461 Td. Hartkornet i Landdistrikterne fordeltes saaledes at der fandtes 80 større Landbrug paa 12 Td. H. og derover med i alt 1264 Td. H., 1384 Bøndergaarde (1-12 Td. H.) med 107

Td. H., 2737 Huse (under 1 Td. H.) med 793 Td. H., samt forskellige Jordlodder med i alt 155 Td. H. Desuden fandtes 837 jordløse Huse i Amtet. I 1901-20 oprettedes 114 Statshusmandsbrug paa Bornholm. Statskassens Udlaan til disse udgør 529,000 Kr.

Ved Vurderingen til Ejendomsskyld 1920 udgjorde den saml. Vurderingssum i Amtet 138,7 Mill. Kr., heraf for Ejendomme i Købstæderne 55,3, i Landdistrikterne 83,4 Mill. Kr. Den samlede Jordværdi udgjorde 51,3 Mill. Kr., heraf i Købstæderne 13,5, i Landdistrikterne 37,8 Mill. Kr.

Husdyrhold. Der fandtes ¹⁵/₇ 1920 9907 Heste (1914: 9486), 45,567 Stk. Hornkvæg (44,222), deraf 24,270 Køer (25,928), 654 Geder (505), 5200 Faar (4190) og 19,535 Svin (51,788). M. H. t. Antallet af Kreaturer staar Bornholm noget under Øernes Gennemsnit. Af Hingstene hører ligesom paa Sjælland de fleste til Frederiksborg-Racen, dog er ogsaa den jyske Race enkeltvis til Stede; af Tyrene hører den overvejende Del til den røde danske Mælkerace. Af Vædderne tilhører henved Halvdelen Oxforddown og lign. Racer. Fjerkræavlens er betydelig. Der fandtes 1920 c. 164,000 Høns (1914: 190,000) og 194,000 Kyllinger (182,000). Desuden fandtes 1914 c. 3900 Kalkuner, 44,000 Ænder, 5300 Gæs. Kalkunholdet er forholdsvis langt større end i noget andet af Landets Amter. Af Kaniner fandtes 1100, af Bistader 1900.

Befolkning. Amtet havde ¹/₂ 1921 44,426 Indb. (1769: 17,166, 1801: 19,507, 1850: 27,927, 1901: 40,889), deraf havde Købstæderne 19,096 el. 43,0 % (1801: 5926 el. 30,4 %, 1850: 9451 el. 33,8 %, 1901: 18,256 el. 44,6 %) og Landdistrikterne 25,350. Folketætheden i Landdistrikterne er mindre end i noget andet Amt paa Øerne, idet der kun lever c. 45 Indb. pr. km², men sammenlignet med Jylland er Landdistrikterne dog tæt befolkede og overgaas i denne Hens. kun af Aarhus Amt. Øen som Helhed er ret tæt befolket, da Købstadsbefolkningen er forholdsvis stor. Efter Erhverv fordeltes Befolkningen 1911 i flg. Grupper: 1285 levede af immateriel Virksomhed, 16,570 af Landbrug, 135 af Gartneri, 175 af Skovbrug, 1770 af Fiskeri, 11,841 af Haandv. og Industri, 2855 af Handel og Pengeomsætning, 2099 af Transportvirksomhed, 2497 af Tyendegerning o. l., 2291 af egne Midler, 840 væsentligst af oftl. Understøttelse, 527 var uden angivet Erhverv.

Fra Erhvervslivet. Landbruget, Øens vigtigste Erhverv, er i stærk Opkomst og maa siges nu at staa paa Højde med det øvrige Lands. En Ejendommelighed for Øen er, at den ikke har egentlige, af Landbrugere beboede Bondebyer — men nok Fiskerlejer, ligesom der i den senere Tid er i Færd med at danne sig Stationsbyer langs Banerne og paa Nordlandskysten fra Tejn til Hammersø sammenhængende Villabebyggelser —, idet Gaardene ligger spredte, dog ofte i Strøg eller Rækker, som da i Reglen har et fælles Navn, alm. endende paa -by. Af andre Ejendommeligheder nævnes: Gaardene, der nu alle er i Selveje, benævnes fra gl. Tid i hvert Sogn med Tal, dels som 1., 2., 3. osv. Selvejergd., dels som 1., 2., 3. osv. Vornedegaard, en Benævnelse, der har sin Oprindelse fra en Tid, da Beboeren af Gaarden var „Vorned“, 3: havde Gaarden i Fæste (i Reglen Arvefæste) uden særligt Baand paa sin personlige Frihed. Selvejergdene i hvert Sogn ligger efter deres Nummerorden fra Nordsiden ned langs Østsiden, Sydsiden og op langs Vestsiden, medens Vornedegdene ligger spredte uden Hensyn til Nummer. Uden for de to Talrækker staar 14 saakaldte Proprietær-

gaarde, til hvilke knyttede sig visse Afgiftsfriheder og Rettigheder fra en Tid, da de ejedes af Frimænd. Kongen, som i Tidens Løb var blevet Ejer af 211 Gde paa B., lod disse bortsælge ved Auktion 1744 til Selveje for de davær. Fæstere for en saml. Sum af 37,300 Rd., uden at deres Afgiftsforhold derved forrykkedes. Benævnelserne „Stæl“, „Kirkebo“ og „Gildesbo“ paa særegne Jorder har nu saa godt som kun hist. Betydning. Gildesbo var Jorder, der ifl. gl. Vedtægt maatte yde Brændevin, Øl, Tobak osv. til Sognets Bønder eller Gildesbrødre paa deres aarl. Samlingsdage*). Gaardenes Udmarker tilhørte tidligere Kongen, men Indb. havde Ret til at benytte dem til Græsning, Lyngskæring osv.; ved kgl. Res. af $\frac{30}{100}$ 1832 blev dette Fællesskab hævet, saaledes at Indb. fik Erstatning for Brugsretten; senere ordnedes disse Forhold ved den fuldstændige Udskiftning 1848 og ved Res. af $\frac{6}{100}$ 1850 og Lov af $\frac{9}{100}$ 1866. — B. er fritaget for Kongetiende, og Præste- og Kirketiende ydes in natura med et for hvert Sogn bestemt Kvantum. — Af stor Betydning for Forstaelsen af den bornh. Bondestands sociale Stilling er Forordn. af $\frac{14}{10}$ 1773, der lovfæstede Øens gamle Vedtægt for Selvejergaardenes Arv, bl. a. at Gaarden skulde gaa i Arv til den yngste Søn, „Gaarddrønten“, derimod til den ældste Datter, hvis der kun var Døtre. Forordningen tilstræbte, at Gaardene forblev i Slægtens Eje; at det blev den yngste Søn, der arvede, hang sammen med, at Familieejendommen kun omfattede een Gd., men paa den anden Side forudsattes, at Gden ikke formindskedes ved Salg af Parceller. Da dette Salg blev almindelig efter Midten af 19. Aarh., kunde Arveordningen vanskelig opretholdes og hævedes endelig ved Lov af $\frac{8}{100}$ 1887. Men Forordningen af 1773 havde bidraget til, at Bondestanden her i en Tid, da Landets Bønder ellers var sunkne ned til en social Underklasse, hævdede en Stilling som en Art Fideikommisbesiddere, og den særlige bornh. Militærordning bevirkede, at mange Gaardejere havde Officersstillinger.

Søfart og Fiskeri har stor Betydning. Ved Udg. af 1919 var Øens Handelsflaade 101 Skibe med en Drægtighed af 4467 Tons, deraf 5 Dampsk. med 1357 T., 17 Motorsk. med 848 og 79 Sejlskibe med 2462 T., desuden 795 Baade (4 T. og 37 under). Ved det ligesom i gamle Dage vigtige Fiskeri fanges især Sild, der er Hovederhvervet for de mange smaa Fiskerlejer, og som udføres baade i røget og saltet Tilstand (navnlig er Silderøgningen en hel Industri), samt Laks, der udføres baade fersk, saltet og røget, og Torsk; Sildefiskeriet foregaar især om Sommeren, Laksefiskeriet om Vinteren. Ifl. Fiskeriberetn. var Fiskernes Antal i 1919 775, deraf 558 Erhvervsfiskere, med 818 Fartøjer, deraf 167 Motorf., 192 Sejlf. og 459 Robaade; Fangsten havde i alt en Værdi af 1,876,860 Kr.

Ogsaa Industri og Haandværk er ret betydelig i Sammenligning med andre Amter, og navnlig giver Forekomsten af forskellige Mineralier Anl. til mangeartet Virksomhed. Kulbrydningen kan føres tilbage til 1640**), men den fik først nogen Betydning i Aarene 1830-80, da den standsede (i 1918 er den dog i ringe Grad genoptagen) paa Gr. af den ringe Brændselsværdi (3,5 Td. bh. Kul har samme Brændselsværdi som 2 Td. engl. Stenkul); i 1830-35 var den aarl. Prod. gnmstl. 21,350 Td.; Hasle Kulværk, nedl. 1876, havde sin største Prod., 41,100 Td. i 1850; Kulværket ved Bagaa, nedl. 1880, prod. i 1876 42,000 Td., Sorthat Kulværk, nedl. 1868, i 1857 26,000 Td. Ogsaa Brydningen af Feldspat (benyttet ved Glas- og Porcellensfabrik.), der findes fl. Steder som ved Jons Kapel paa Vestkysten og Listed ved Svaneke (et større Brud har ligget paa Klint i Vester-Marie S.), er ophørt paa Gr. af Konkurrencen fra Norge. Derimod

*) Gildet i Nylasker bestaar endnu med kgl. Konf. af $\frac{8}{100}$ 1863 paa sin Gildeskraa, ogsaa i andre Sogne (Knudsker, Povelsker, Øster-Marie) holdes Gildet i Live (se Krarup og Tuxen, Landbrugets Udvikling i Danm. VI p. 220 fig.).

**) Chr. IV sendte Skotten Robert Wright til Bornholm for at søge efter Kul, og han brød egenhændig Stenkul, hvoraf en Del førtes til Kbhvn.; 1645 laa der 10 Td. bornh. Stenkul i Hammershus' Kældre; $\frac{20}{100}$ 1654 og $\frac{30}{100}$ 1657 gaves kgl. Konc. paa Kulbrydning paa Øen. I 18. Aarh. brød især Oberst Ancher Anthoni Schor en Del Kul derovre, (H. Blichfeldt og C. Martfelt, Beretn. om Stenkul paa B., Kbhvn. 1770; G. Forchhammer, Om de bornh. Kulformationer, i Vid. Selsk. naturviden. Afh. VII, 1835).

udbyttes, især fra 1870'erne, den ved Granittens Forvitring paa Stedet dannede Kaolin (Porcellænsjord), som findes langs Vestsiden af Granitten i Nærheden af Rønne. Allerede fra Slutn. af 18. Aarh. hentede man Kaolin her til den kgl. Porcellænsfabrik, men først efter at der 1872 var blevet anl. et større Kaolinslemmeri ved Buskegaard, er dette Produkt anvendt i større Grad ved Porcellæns- og Papirfabrikationen; nu findes flere Slemmerier (alle i Knudsker). Men særlig ved Brydning af Granitten har mange deres Erhverv. Granitten, især egnet til Monumenter, Bygningsmateriale, Havnemoler osv., er blevet brudt mere og mere i de senere Aar, saaledes paa Hammeren („Bornholms Granitværk“, købt tilbage af Staten 1914), ved Allinge og Rønne, ved Helvedesbakkerne ved Neksø og Svaneke, paa Slamrebjærg og Stenbruddet i Finnedalsklipperne. I Knudsker brydes en særlig smuk, blaalig, syenitisk Granit. Cementstenen brydes i Pedersker og Aaker Sogne og er meget tidligt blevet anvendt som Bygningsmateriale („bornh. Marmor“), saaledes paa Gamle- og Lilleborg i Almindingen og paa Hammershus samt i de fleste af Øens Kirker; det største og ældste Brud dreves ved Limensgade i Aaker S. Sandstenen brydes især ved Neksø; „Frederiks Stenrud“, anl. 1754 af Staten, er dog standset, efter at det til Dels var ødelagt ved Stormfloden 1872. Desuden giver Forekomsten af mange fine Lerarter Anl. til en forskelligartet Virksomhed som Teglværker, Fabrikker i Lervarer, Fajance, Terrakotta og ægte Stentøj samt Majolika, om hvilket saavel som om den tidligere Urfabrikation se under Rønne.

Finanser. Amtskommunens finansielle Forhold 19^{13/14}: Udskrivningen paa Amsraadskredsens Hrtk. udgjorde 137,945 Kr, deraf var 62,922 Kr. paalignet Amtets Købstæder (da Bornholms Amtskommune, i Modsætning til hvad der er Tilfældet i den øvrige Del af Landet, omfatter baade Købstæder og Landdistrikter), Ejendomsskylden 50,015, Bidr. lignet paa Kommunerne 60,000, Bidr. fra Købstæderne 3324, Indtægt af Aktiver 3530 Kr. Af Udgiftsposterne var de væsentligste: Rets- og Politivæs. 49,981, Medicinalvæs. 49,848, Vejvæs. 133,614, Fattigvæs. (herunder Tilsk. til Amtsfattiggassen) 42,477 og Bidr. til Amtsskolefonden 18,452, Udskrivningsbeløbet var 9 Kr. 2 Øre pr. Td. H. Amtsrepartitionsfonden ejede ³¹/₃ 1914 948,372 Kr., deraf 362,400 i faste Ejendomme. Dens Gæld udgjorde 1,005,807 Kr. M. H. t. Købstædernes finansielle Forhold henvises til Afsnittene om hver enkelt By. For Sognekommunerne anføres flg.: Af de paalignede Skatter udgjorde Hartkornsskatten 19^{13/14} 103,196, Ejendomsskylden 70,366, Opholdskommunesk. 188,761, Erhvervskommunesk. 3611 og Aktieselskabssk. 171 Kr. Af Indtægterne nævnes: Indtægt af Kapitaler, Ejendomme o. desl. 27,883, Afgifter af Omsætningen med stærke Drikke 3181, Naturalarbejde udenfor Paaligningen var ansat til et Beløb af 1752 Kr. Sognekommunernes væsentligste Udgifter var: Fattigvæs. 55,698, Alderdomsunderst. 38,125, Skolevæs. 84,133, Vejvæs. 48,867 Kr. Sognekommunerne ejede ³¹/₃ 1914 2,033,853 Kr. (deraf 1,139,653 i faste Ejendomme) og skyldte 834,209 Kr.

Inddeling. Amtet bestaar af Købstæderne *Rønne, Hasle, Allinge-Sandvig, Svaneke, Neksø* og *Aakirkeby* og Herrederne *Vester-, Nørre-, Øster- og Sønder-Hrd.*, samt *Christiansø*. Amtets samtlige Købstæder og Landkommuner danner een Amsraadskreds, og Amsraadet udgør tillige Skoleraadet. Amsraadet har 15 valgte Medlemmer, af hvilke 6 er Repræsentanter for Købstæderne. Amtet har 17 Sognekommuner (inkl. Hasle og Allinge-Sandvig Kbsts. Landdistrikter). Sognefogederne kaldes Sandemænd (se J. Bulmer, Den bornh. Sandemands-Institution, i Bornh. Saml. III, 1908).

Amtet udgør 3. Landstingskreds. M. H. t. Valg til Folketinget danner det een Amtskreds med 2 Opstillingskredse.

I gejstl. Hens. hører Amtet under Sjællands Stift og deles i 2 Provstier: 1) Vestre Provsti, der omfatter Vester- og Nørre-Hrd. samt Købstæderne Rønne, Hasle- og Allinge-Sandvig, og 2) Østre Provsti, hvortil hører Øster- og Sønder-Hrd. og Købstæderne Svaneke, Neksø og Aakirkeby samt Christiansø.

Amtet udgør een Politikreds (Politikr. Nr. 18): Rønne Kbst., Vester-Hrd., Hasle Kbst., Nørre-Hrd., Hammershus Birk, Svaneke Kbst., Øster-Hrd., Christiansø, Neksø Kbst., Sønder-Hrd. samt Aakirkeby Kbst. (Rønne).

I jurisdiktionel Hens. deles Amtet i 2 Underretskredse; 1) (Retskr. Nr. 25) Rønne Kbst. med Vester-Hrd., samt Hasle Kbst., Nørre-Hrd. og Hammershus Birk med Hovedtingsted i Rønne og Bitingsted i Hasle, for Hasle Kbst. og Landdistr. og Rutsker Sogn (undt. Rutsker Højlyng), og Bitingsted i Allinge, for Allinge-Sandvig Kbst. med Landdistr., Rutsker Højlyng samt Olsker og Rø Sogne; og 2) (Retskr. Nr. 26) Neksø Kbst. og Sønder-Hrd., Aakirkeby Kbst. med Svaneke Kbst. og Øster-Hrd. samt Christiansø, med Hovedtingsted i Neksø og Bitingsted i Svaneke, for Svaneke Kbst. og Øster-Hrd. samt Christiansø, og Bitingsted i Aakirkeby, for Aakirkeby Kbst.

Amtet udgør *Bornholmske Nævningekreds* og *Bornholms Amtslægekreds*, der kun bestaar af een Lægekreds; Amtslægen bor i Rønne. Det udgør 6. Udskrivningskreds. Det deles i to Skattekrede: 1) Rønne og 2) Neksø Skattekr., og 3 Skyldkredse: 1) Vestre-, 2) Nørre- og 3) Østre Skyldkr. — M. H. t. Oppebørslen af Skatter danner Amtet eet Amtstuedistrikt med Amtstue i Rønne.

Statskovene paa Bornholm (Blykobbe Plantage, Kilen, Rø Plantage, Almindingen med Indlægget, Hammershus Slotslyng) er 3393 ha og udgør „Bornholms Skovdistrikt“. Kommuneskovene er ret betydelige, c. 2940 ha.

Militærvæsen. I militær Hens. havde Øen indtil Hærloven af 9/7 1867 sin egen Forfatning, der kan føres tilbage til Chr. IV 1613, idet denne ordnede for Øen et eget Værn (Milits), hvortil Indbyggerne alene var tjenesteplichtige, naar de ikke tog fast Ophold andre Steder i Riget. Efter 1867 er B. indordnet i Landets alm. Værn. Dog staaer det værnepligtige Mandskab kun to Aar til Tjeneste i Hæren, hvorefter det for den øvrige Tjenestetid træder ind i Øens særlige Væbning. Denne bestaar af 1 Bataillon Fodfolk med 4 Kompagnier, 1 Eskadron Rytteri, 1 Batteri Feltartilleri og 1 Artillerikompagni. Chefen for Væbningen er en Oberst af Reserven, der tillige er Øens Kommandant. Væbningens Mandskab bestaar af uddannede værnepligtige, der har fast Bopæl paa B.; Uddannelsen af Mandskabet foregaar ikke paa B. Hvert andet Aar holdes Øvelser med alle Afdelinger, mindst hvert 4. Aar holdes Mønstring paa saadanne Steder, at ingen Mand har over 12 km at tilbagelægge fra sin Bopæl. (Se Lønborg, Om Bs. Væbning og Forsvar, Kbhvn. 1856; M. K. Zahrtmann, i Bornh. Saml. IV, 1909, p. 101 flg., og J. Bulmer, Bs. Militærvæsen, smstds. VIII, 1913).

Historie. Øen omtales første Gang c. 890 i en angelsachsisk Skipper Wulffstans Rejseberetning under Navnet *Burgendaland*. Hos Adam af Bremen kaldes den kun *Holm* (Hulmus), et Navn, der endnu bruges i Skaane; Saxo kalder den *Boringia*, i Vald. II's Jordebog hedder den *Burghænde*-, *Burghænde*- og *Burghændholm*, Islænderne kalder

den Borgundarhólmr; 1291 skrives Borghundarholm; 1321 Borendæholm, 1345 Borendholm, og fra Midten af 14. Aarh. træffes Formen Bornholm, først vistnok i tyske Kilder; i danske Kilder bevares den længere Form (Boringholm o. lign.) helt op i 18. Aarh. Navnet har man — sikkert med Urette — villet aflede af det tyske Folkenavn Burgundere; snarere foreligger en Sammensætn. af Borg og -und, „Ø“.

Ligesom B. i fysisk Hens. slutter sig til den skandinaviske Halvø, gælder vistnok det samme i etnografisk Hens., idet den rimeligvis er blevet befolket fra Sverige, navnlig det gammeldanske Skaane; forskellige Udtryk i Sproget tyder paa Slægtskab med denne Befolkning. — De arkæologiske Forhold paa Øen er særdeles fyldigt undersøgte. Bebyggelsen maa være foregaaet i den fjerneste Oldtid, om det end synes, at Mennesket i Stenalderen endnu ikke havde opslaaet sine Bosteder overalt paa Øen. Den ældre Stenalder foreligger kun repræsenteret ved to Bopladsfund ved Havet (fra Hammeren og Frenemark S. for Svaneke); det har saaledes været en Kystbosættelse. Fra den yngre Stenalder er Oldsagerne vel ikke faa; men Gravene findes, som det synes, kun i Kystegnene, og de er færre i Tal end i de fleste andre østdanske Egne af lige Udstrækning; der kendes i alt c. 15 Gravkister, et lign. Antal Jættestuer eller store Gravkamre samt een Runddyse; Langdysser synes knap at forekomme. Først i Løbet af Bronzealderen har Befolkningen bredt sig til Øens Indre, saaledes som det fremgaar af Gravhøjene, der maa antages for største Delen at tilhøre denne Periode; i alt er der talt c. 600, hvoraf dog nu næppe Halvdelen er tilbage. Højene ligger snart enkeltvis, snart samlede i mindre Grupper, og de findes især i de frugtbare Egne, medens Gravmonumenterne i de gølge Egne er de saakaldte Røser, kredsrunde, lavthvævede Stendynger, nu gerne dækkede af Lyng, i Reglen 3-4 m bredé og indtil 0,3 m høje. Af disse Røser, som er ret ejendommelige for Bornholm, er endnu henved et Par Tusende bevarede; mange vides i Tidens Løb at være sløjfede. De tilhører dog ikke alene Bronzealderen (dens senere Del), men ogsaa den ældste Jernalder, i hvilket Kultursnit, ligesom i den nærmest flg. Periode indtil Folkevandringstiden, den hyppigste Gravform var Brandpletten, et mindre, grubeformet Hul i den flade Mark, fyldt med Resterne af det brændte Lig, Trækul og Oldsager. Ogsaa Brandpletterne er særlig hjemmehørende paa Bornholm, hvor de er undersøgte i et Antal af flere Tusinde; i Regelen danner de store Gravpladser (ved St.-Kannikegd. i Bodilsker Sogn er der saaledes undersøgt en Gravplads med c. 800 Brandpletter). I den ældre Jernalder begyndte man dog ogsaa at gravlægge de døde ubrændte, og denne Skik varede ved gennem Perioden. Den yngre Jernalder er ogsaa repræsenteret ved et stort Antal Gravfund, som navnlig er fremdragne i Øster-Larsker og Gudhjem Sogne; i nævnte Tidsafsnit blev Ligene hyppigst nedlagte ubrændte, snart i ganske lave Jordhøjninger, snart under flad Mark, dækkede af Stenlag eller omsluttede af Stenkister. Disse Gravfund overgaar i Tal langt de samtidige Gravfund fra hele det øvrige Danmark. Øens Natur- og Befolkningsforhold har i det hele begunstiget Særudviklinger paa adskillige Punkter. Intetsteds i Landet findes saa mange Helleristninger som her (c. 100) eller saa mange Skibsætninger (to lange Stenrækker, der løber sammen ved Enderne) fra Røsetiden (c. 25), og det samme gælder i endnu højere Grad om Bautastenerne, af hvilke der kendes et Tusinde (kun c. 300 er bevarede, de fleste samlede i Grupper). Endelig har Øen over 40 Runestene; af disse er dog ingen ældre end fra 11. Aarh. Et meget stort Antal Oldtidsmindesmærker er fredlyste. I nyere Tid har man kastet sig over Studiet af de etnolog. Forhold paa Øen i Jernalderen. Et Forsøg paa at godtgøre, at der i ældre Jernalder (c. 3-400 Aar e. Chr.) fandt en stor Udvandring Sted (Burgundere), herefter gennem et Par hundrede Aar var Folketomhed og saa skete en Indvandring østfra, maa dog nærmest siges at være forfejlet.

Øens Beliggenhed i Østersøen ved den befærdede Handelsvej over Tyskland og Rusland — ad hvis Floder Varer førtes fra Sydevropa, ja endog fra Asien, til Østersøens

Kyster — til de skandinaviske Lande og Storbritannien bragte tidlig Beboerne i Forbindelse med Omverdenen. Alt i den forhist. Tid spores Paavirkning gennem de fundne Oldsager, og at Handelen har været Øens Hovednæringsvej allerede i den tidlige Middelalder, har man flere Vidnesbyrd om, dels gennem Møntfund*), dels gennem skriftl. Beretninger; saaledes fortæller Adam af Bremen, at Bornholm var Danmarks mest berømte Havn og en sikker Ankerplads for de Hedninger, som sejlede paa Grækenland, 3; de russiske Østersølande. Ved Aar 1200 nævner Slesvig Stadsret blandt de der nedsatte Købmænd særskilt Bornholmere.

I den tidligste Middelalder var Bornholm et eget Rige; saaledes beretter Englænderne Othar og Wulfstan, af hvilke den sidste rejste i de nordl. Farvande ved Aar 890, at Øen havde sin egen Konge. Da Danmark blev samlet til eet Rige, kom Øen ogsaa ind under den danske Konge, der lod den bestyre af Hovedsmænd; bl. disse nævnes paa Svend Tveskægs Tid Vesete, Fader til Bue den Digre, og under Knud den Hellige Blod-Egil (Egil Ragnarsen), som efter Knytlingesagas Beretning paa Gr. af Søroveri blev afsat af Kongen og senere henrettet. Kristendommen skal først være indført eller have faaet fast Fod paa Øen paa Svend Estridsens Tid ved den for Lærens Udbredelse nidkære lundensiske Biskop Egins Bestræbelser. Fra den Tid har Bispestolen i Lund vistnok været ivrig betænkt paa at erhverve sig Øen og, som det synes, fik ogsaa Ærkebiskop Eskil 1149 ved Udsoningen med Svend Grathe de tre af Øens Herreder, nemlig Haslæ-, Hænnings- og Michlingæ Herred (Nørre-, Øster- og Sønder-Hrd.), medens kun Rothne (Rønne- eller Vester) Hrd. blev under Kronen. Udsat som Øen laa for de vendiske Søroveres Indfald, er det forstaaeligt, at Hovedparten af Øens gl. Kirker har været indrettede med Forsvarsanlæg, i Modsætn. til hvad Forholdet ellers har været i Danmark. Især gælder dette om de 4 meget mærkelige Rundkirker, Nylars Kirke, Ny Kirke, Ols Kirke og Østerlars Kirke, der antagelig er opf. i 13. Aarhs. første Halvdel. Men ogsaa de bornh. Langkirker har alle med Undt. af Povels Kirke haft svære Vesttaarne med Præg af Forsvarshensyn; nu er de kun bevarede ved Aa Kirke, Bodils Kirke samt bedst ved Ibs Kirke. (Jvfr. H. J. Holm, Bs. ældgl. Kirkebygninger, Kbhvn. 1878; J. B. Løffler, Udsigt osv. p. 164 flg.; O. Blom, Befæst. Kirker i Danm., i Aarb. f. n. Oldk. 1895; F. Laske, Die vier Rundkirchen auf B., Berlin 1902; H. F. Frølen, Nordens befæsta rundkyrkor, Stockholm 1911; H. Hjorth, De 4 bornh. Rundkirker, i Bornh. Saml. VIII, 1913; se ogsaa M. Bidstrup, stds. IX, 1914). For øvrigt har Beboerne ogsaa haft et Værn i de ældre Borgpladser og Voldsteder, der gerne laa paa Højdepunkter og afsides liggende Klippepartier i nogen Afstand fra Kysten, saaledes som Storeborg i Rø Sogn, Gamleborg i Ibsker og Ringeborg i Pedersker Sogn. Kongerne har haft deres Fæste i de to i Almindingen liggende Borge *Gamleborg* og *Lilleborg* (Vester-Hrd.). Efter Jacob Erlandsens Fængsling 1259 blev formentlig Lilleborg s. Aar indtaget og ødelagt af Ærkebispens Broder Andreas og Fyrst Jaromar af Rügen. Rime­ligvis midt i 13. Aarh. under disse Stridigheder mel. Kongen og Kirken, da begge Parter stræbte at faa Øen i deres Besiddelse, opførte Lunds Ærkebiskop den stærke Fæstning *Hammershus*, som snart var i den ene, snart i den anden Parts Besiddelse, og til Hammershus (s. d.) er Øens Hist. i de flg. Aar væsentlig knyttet. Ved 1266 at give Rügenfyrsten Vitslav Rønne Herred i Pant slap Erik Klipping sit sidste umiddelbare Hold i B. Vitslav solgte dette Hrd. 1277 til Drost Uffe Nielsen (Neb); 1303 maatte Erik Menved tilstede, at Ærkebispens fik ogsaa dette Hrd. overdraget; hvilket dog først

*) De ældste Mønter, der er fundne, er romerske Sølv­mønter (Denarer) fra 1.-3. Aarh., derefter vest- og østromerske Guld­mønter (Solidi) formentlig fra 5. Aarh.; saaledes fandtes 1893 ved Robbedale S. for Rønne 255 Denarer, 1850 ved Soldatergd. (Aaker S.) 36 Solidi og 1882 ved Saltholmsgd. (Ibsker S.) 29 Solidi. Endvidere er der fundet arabiske Mønter fra 8.-10. Aarh. og skandinaviske, tyske, engl. og nederlandske fra 10.-11. Aarh. De største kendte Møntfund fra denne Periode, nedlagte i 1. Halvdel af 11. Aarh., er 1862 fra Enegd. (Nylarsker S.), 1872 fra Bolbygd. (Klemensker S., 1000 Strk.), 1864 fra Munkegd. (Ibsker S., 866 Strk.) og 1884 fra Holsægd. (Øster-Larsker S.).

endelig fandt Sted 1327 ved, at Ærkebisp Karl den Røde afkøbte Uffe Niensens Søn Jens Uffesen (Neb) Rønne og Rønne Hrd. for 1000 nye skaanske Mark. Imidlertid erobrede Kongens Marsk Ludv. Albertsen (Eberstein) 1319 B. med Hammershus fra Ærkebisp, og Kongen gav Marsken Øen i Forlening. Men 1321 maatte Chr. II atter overgive den til Ærkebisp. To Aar efter sluttede Marsken sig til Oprørerne og blev af Ærkebisp udnævnt til Hovedsmd. paa Hammershus, hvor han dog blev belejret af de kgl. Tropper under Marsken Peder Vendelbo og efter 16 Maaneders tapper Modstand maatte overgive sig 1325. Men to Aar senere lagdes hele B. ind under Ærkebisperne, og disse havde den nu i c. 200 Aar i saa godt som uafhængig Besiddelse, idet de gav eller bekræftede Love, indsatte Embedsmændene, udstedte Adelsbreve, gav Købstæderne Privilegier osv. Vel bemægtigede Vald. Atterdag sig Øen 1360, men kort efter gav han den tilbage til Ærkebisp, dog paa den Betingelse, at Kronen maatte inddrage den, naar den fandt for godt. Det var denne Ret, som Chr. II 1522, rigtignok trods Gejstlighedens Protest, benyttede sig af. Ifl. sin Haandfæstning maatte Fr. I gengive Ærkebisp B., men 1525 tilbyttede han sig Øen fra Ærkebisp, der i Stedet fik Varberg Len, for at kunne give Lübeckerne den i Pant. I Middelalderen nævnes B. som den østligste Markedsplads i Hansestædernes store Høstfiskerier i Østersøen. Særlig var Nordøstkysten de preuss. Stæders Handelsplads. Allerede 1346 siges Ølands Fiskere at drage hid til Sildefangst. 1386 ønskede Hansestæderne overført paa hele den skaanske Sildehandel den bornh. Brug at maale Sildene i Baljer. 1389 klager de over, at Ærkebisp Magnus kræver en ny Sildetiende ydet af Øens egne og fremmede Købmænd. 1442 enedes Hansestæderne i Stralsund om Straf for de Hanseborgere, som lod fiske og opkøbe Sild uden for Stædernes sædvanlige Fed og Lejer, nemlig Dragør, 6 navngivne skaanske Lejer og B. Lübeckernes stigende Magt i Østersøen synes hen imod Aar 1500 at have fordrevet de preuss. Stæder fra deres Sildemarked paa B.

Hadde Kirken været en myndig Herre for Øen, fik den dog snart en strengere i Lübeckerne. De havde allerede 1510 gjort et Plyndringstogt til B. og huseret saaledes, at Jens Holgersen Ulfstand skrev til Kongen, at de helt havde hærget Øen; 1522 kom de igen og indtog Hammershus, og da de i Stridighederne imel. Chr. II og Fr. I stillede sig paa den sidstes Side, bortforleenede denne 1525 Øen til Lübeckerne paa 50 Aar for det Tab, de havde lidt ved Indtagelsen af Gotland, som de overgav til Danmark; Kongen beholdt dog Overhøjheden over B. og den saakaldte gejstl. Jurisdiktion, saa at han kunde holde en Foged og Landsdommer paa Øen og paadømme Indbyggernes Klager over de af Lübeckerne indsatte Fogeder. Af disse er især Berent Knop (1525-43) sørgelig kendt i Øens Historie for sine Udsugelser. Under Grevens Fejde søgte Indb. 1535, opmuntrede af Kongen og under Ledelse af Landsdommerne Hans Jensen og Mogens Ui, at afkaste Aaget, men blev slaæede paa Eglænge (Uglænge) S. for Aakirkeby, og Chr. III maatte ved et Forlig i Hamburg 1536 indrømme Lübeckerne 50 Aars Forlængelse af Forleningstiden (altsaa til 1625). Knops Plagerier begynde paa ny. Han udpinte Landet i den Grad, at Lübeckerne ved et Forlig paa Maglegaard 1555 maatte betale i Erstatning 4000 Lod Sølv og 3625 dske Mark. Hans Efterfølgere som Foged var Blasius v. Wickede (1543-47) og Herman Boitin (1547-56). En ikke mindre daarlig Klang har Navnet paa en af de flg. lybske Fogeder haft, nemlig Schweder Kettingk (1556-73); men det er vistnok væsentlig med Urette. Under den nord. Syvaarskrig, der var en haard Tid for B., og som for en Del førtes i Farvandene omkr. Øen, gjorde han i alt Fald Danmark flere betydelige Tjenester og forsvarede Øen tapert, saaledes 1565, 66 og 67 mod de svenske Flaader, og han søgte at lette Beboerne for de haarde Skatter og Udskrivning af Mandskab; Kongen viste ham ogsaa stor Naade, bl. a. ved 1565 at udnævne ham til sin Jurisdiktionsfoged paa Øen. Men Dobbeltstillingen som Lübecks og Kongens Embedsmand var ikke holdbar i Længden og hidførte Kettingks Afskedigelse, først som Kongens Foged 1571 og 1573 som lybsk Foged,

efter at der stærkt var klaget over hans Optræden paa Øen. Den sidste lybske Foged var Matheus Tideman (1573-76). Aar 1576 inddrog Fr. II Øen trods Forliget i Hamburg og Lübeckernes Bestræbelser for at beholde den, og dermed ender Fremmedstyret (se M. K. Zahrtmann, Lybækkerne paa B., i Museum 1894 2. Hbd.).

De fig. 70 Aar hengik i Ro for Øen, der lidt efter lidt kom til Kræfter igen, om ogsaa den i disse Aar fl. Gange hjem søgtes alvorligt af Pesten, nemlig 1602, 1618, da c. 5200 Mennesker døde, og 1653-54, da Soten krævede c. 4500 Ofre (i 14. Aarh. havde den sorte Død raset saaledes paa Øen, at den efter Sagnet næsten blev affolket). Under Krigene med de svenske ved Midten af 17. Aarh. kom der nye Ulykker over Øen. 1645 gik Svenskerne under Wrangel i Land paa Øen, uden at den af Chr. IV oprettede Milits, der styredes af uduelige og landsforræderiske Officerer, kunde udrette noget; Neksø blev plyndret, og Hammershus under Lensmanden Holger Rosenkrantz til Glimminge overgav sig efter en Eftermiddags Beskydning. Ved Brømsebrofreden tilbagegav dog Sverige B. til Danmark. Men ved Roskildefreden Febr. 1658 afstodes Øen til Sverige, og April s. Aar kom en svensk Besætning dertil under Oberst Joh. Printzensköld, en dygtig og rettænkende Mand, som vel maatte følge den svenske Regerings strenge Paabud om Paalæg af Skatter og Udskrivning af Mandskab til den svenske Hær i Tyskland, efter at Krigen atter var udbrudt med Danmark, men dog søgte at mildne Indbyggernes Kaar, saa vidt han kunde. Men som Repræsentant for Fremmedherredømmet vendte dog Befolkningens Had sig imod ham, og der dannede sig en Sammensværgelse mellem Borgere i Hasle og Rønne under Ledelse af Præsten Poul Hansen Ancker, Jens Pedersen Kofoed o. a. De sammensvorne blev yderligere opmuntrede til Opstanden ved et af Fr. III ^{8/11} udstedt aabent Brev, hvori der tilsagdes Bornholmerne flere Privilegier, og ^{8/12} 1658 blev Printzensköld, som havde forladt Hammershus i Tjenesteanliggender, taget til Fange af de sammensvorne og skudt paa Storegade i Rønne af Villum Clausen, hvorefter Hammershus overgav sig næste Dag uden Sværds slag. Opstanden forløb i det hele taget temmelig ublodig (der blev vistnok kun dræbt 10 svenske), og Fortællingen om et Massemord („den store Svineslagtning“) har ingen hist. Hjemmel. Kort efter sendte Beboerne en Deputation til Kbhvn., og ^{20/12} 1658 overdrog denne Øen til Fr. III og hans Arvinger som evig Arv og Eje, hvorfor Kongen s. Dag tilsagde dem „saadanne Privilegier og Benaadninger, baade paa Udskrivning, Skat og i andre Maader, hvorved Landets Bedste og Opkomst kan søges“. Jan. 1659 kom der en dansk Besætning til Øen under den nye Kommandant Michael Eckstein, der tilbageslog det eneste alvorlige Forsøg, som de svenske gjorde paa at generobre Øen, da en svensk Flaade ^{4/7} vilde gøre Landgang ved Allinge (om Opstanden se J. A. Fridericia, Adelsvældens sidste Dage, p. 391 fl. og 485 fl., og M. K. Zahrtmann, i Hist. Tidsskr. 6. R. V, p. 223 fl. og 7. R. I p. 129 fl.).

Vedr. de i Dec. 1658 tilsagte Privilegier udstedtes der ^{8/5} 1659 et nyt kgl. Brev, der i al Alm. bekræftede det første Løfte og kun fastslog, at Kongen aldrig vilde overgive Øen til Sverige; dette Brev bekræftedes af de fig. Konger ^{12/2} 1701, ^{7/12} 1731 og ^{7/2} 1747. Der tilstodes vel Bornholmerne en Del Lettelser i Skatter og Udskrivninger; men da de havde ventet mere af „Privilegierne“, var der i den fig. Tid, særlig i 18. Aarh., en Del Utilfredshed paa Øen. Endelig udkom ^{21/9} 1770 en „Forklaring paa de Bornholms Indbyggere givne Privilegier“, der fastslog Fritagelse for Soldatertjeneste uden for Øen og en Del Skattebegunstigelser. (J. Bulmer, Bs. Privilegier, Bornh. Saml. I 1906).

I 1807-14 stilledes B. under en militær Guvernør. Den første, udnævnt ^{22/12} 1807, G. A. Kofoed, døde Nov. 1808 og afløstes af Orlogskapt. C. A. Rothe, der virkede indtil Guvernementets Ophør i Aug. 1814. Ivrigere end andetsteds i Danm. drevs Kapreriet her; alt ^{9/11} 1807 kapredes to engl. Skibe paa Allinges Red, og alene i eet Aar, 1810-11, paadømte Priseretten i Rønne 49 Kapringssager; ogsaa paa Christiansø var en Priseret. Særlig udmærkede sig Skipper Caspar H. Wolffsen fra Rønne som Kapitlieutn. Flere

Gange beskød engl. Skibe Havnebyerne. Da en svensk Orlogsbrigg havde lagt sig mellem Bornholm og Christiansø, forjoges den fra Farvandet ^{25/7} 1813 af 4 paa B. byggede Kanonbaade under Kapt. H. E. Wulff. Rothe virkede ivrigt ogsaa for Øens Købstads- og Landboforhold og fandt virksomme Støtter i Amtmd. Chr. Jespersen og Kapt. Poul M. Hoffmann, der 1814 blev Øens Kommandant. (Se Stampe, C. A. Rothe i Nytt Archiv f. Søværnen I, Kbhvn. 1842).

I 19. Aarh. har især den ovenfor omtalte Udskiftning af Udmarkerne haft stor Betydning, idet herved de hidtil øde Overdrev (Højlyngen og Strandmarkerne) aabnedes for Opdyrkning, dels til Skov-, dels til Agerbrug. Stormfloden Nov. 1872 hjemsøgte særlig Havnene paa Nordøstkysten, hvis Klippepartier den delvis ændrede. Der fulgte derefter betydelige Havneanlæg, væsentlig ogsaa som Følge af, at Fiskerne gik over til Brugen af Dæksbaade; næsten alle Fiskerlejerne har faaet deres Havne nybyggede og udvidede. — Af senere Begivenheder, der har berørt Øen, kan nævnes, at en svensk Flaade strandede ved Øen Dec. 1678, ved hvilken Lejlighed 1200 Mennesker omkom, og at de svenske atter Nov. 1679 led et Skibbrud ved Sydkysten, og da skal endog 3000 Mennesker være omkomne. Af Kongerne har Erik af P., Chr. I 1449, Chr. IV 1596, 1613 og 1624, Chr. V 1687, Kronprins Chr. Fr. (Chr. VIII) 1824, Fr. VII 1833, 1841, 1847, 1851 og 1856, Fr. VIII (som Kronpr.) 1867, Chr. IX 1876 og Chr. X 1912, 13, 14 og 21 besøgt Øen.

Øens isolerede Beliggenhed har bevirket, at Beboerne længe har bevaret noget ejendommeligt saavel i Sprog som i Skikke og Klædedragt. Gennem Søfarten har Sproget laant Ord fra fremmede Sprog (saaledes Engl. og Fransk), og i Tonefaldet har det en Del Lighed med det skaanske (Bs. Ordbog, udg. af Lærere, Rønne 1873; J. C. S. Espersen, Bornh. Ordb., Kbhvn. 1908; P. Møller, Det bh. Sprog, Rønne 1918). Meget af det særegne i Skikke og Klædedragt er dog nu ved at forsvinde, særlig efter at Hærloven af 1867 har bragt de unge værnepligtige i nær Berøring med Kbhvn.

Bornholm var alt i Middelalderen delt i de p. 531 ovfr. nævnte 4 Herreder, men den hørte ikke til noget Syssel. Bornholms Amt oprettedes 1661.

Litt.: Ingen Landsdel er blevet saa meget beskrevet som Bornholm (om Speciallærner henvises i øvrigt til de enkelte Afsnit). Af Monografier nævnes: Relation Om Bornh. den 22. Dec. Anno 1658 (Kbhvn.) — L. Thurah, Beskr. over B. og Christiansø, Kbh. 1756. — P. N. Skovgaard, Beskr. over B., I Del, Kbh. 1804. — Samlinger, udg. af det Bornholmske Selskab for Efterslægten, 1806-10. — F. Thaarup, Kort Oversigt over B.'s Amt, Kbh. 1810, og Smaa Bidr. til B.'s Statistik, 3 Hefter, Kbh. 1806-10. — Vargas Bedemar, Die Insel B. in geognost. Hinsicht, Frankfurt a. M. 1819. — H. C. Ørsted og L. Esmarch, Beretn. om Undersøgelser over B.'s Mineralrige, udført 1818-19, Kbh. 1819-20. — O. J. Rawert og G. Garlieb, B., beskr. paa en Rejse i Aaret 1815, Kbh. 1819. — J. S. N. Panum, Beskr. over B. eller B.'s Vejviser osv., Slesvig 1830. — P. N. Skovgaard, B.'s Saga, Aalborg 1834, — F. Thaarup, B.'s Amt og Christiansø, beskr. efter Opfordr. af det kgl. Landhusholdningsselskab, Kbh. 1839. — J. R. Hübertz, Aktstykker til B.'s Hist. 1327-1621, Kbh. 1851-52. — J. P. Trap, Beskr. af B., Kbh. 1857 (Særtr. af nærv. Værks 1. Udg.). — C. G. Brunius, Konstanteckningar under en resa til B. år 1857, Lund 1860. — J. P. Møller, Folkesagn fra Bornholm, Kbh. 1867. — H. J. Holm, B.'s ældgl. Kirkebygninger, Kbh. 1878. — J. Carlsen, Oplysn. om Levevilkaar, Sygelighed og Dødelighed paa B., Kbh. 1886. — J. A. Jørgensen, B., Rønne 1886; s. Forf., Bs. Hist., Rønne 1900-1; s. Forf., Gl. Optegn. om B., Rønne 1897; s. Forf., Væbnere, Adel og Frimænd paa B., Rønne 1905; s. Forf., Series past., Præsterne paa B., Rønne 1907. — N. Rønne, Fortegn. over Landejendomme paa B., Rønne 1876, ny Udg. 1892 og 1899, ved K. M. Kofoed. — E. Vedel, B.'s Oldtidsminder og Oldsager, Kbh. 1886, og Efterskr. til B.'s Oldtidsminder og Oldsager, Kbh.

1897. — J. H. Kloos, Die Ostsee und die Insel B., Hamburg 1890. — P. Hauberg, B., 3. Udg., Kbh. 1894. — Ph. R. Dam, Folkeliv og Indstiftelser paa B., Neksø 1895. — A. K. Kristiansen Taarup, Vor Klippeø, Rønne 1903. — J. Albrechtsen, Kvægbrugets Udvikl. paa B., Rønne 1903. — Kn. Stjerna, Bidr. til Bs. befolkningshist. under jærn-åldern, Stockholm 1905. — Bornh. Saml., Rønne 1906 flg. — K. A. Reeps, Grundzüge einer Landeskunde von B., Stuttgart 1910. — K. A. Petersen, Folkesange og Viser i bornh. Mundart, Neksø u. A. — K. M. Kofoed, Bs. Kirkehist., Rønne 1920.

Af Artikler i større Skrifter og Tidsskrifter: Beskr. af B. i „Dske Atlas“, III p. 162 fl. og VI p. 438 fl. — „Fortegnelse over Adskilligt, som sig paa B. haver tildraget fra 1602 til 1687“, i Danske Mag. I, p. 125 fl. — Th. Jonsson Fjeldsted, Promemoria om B., i Thaarups Materialier, I. H. p. 59 fl. — F. Thaarup, Bs. Krønike, i Minerva I-III, Kbhvn. 1837-38. — Om Øen B.'s Forbindelse med Danm. og dens særlige Rettigheder, i Schlegels Statsret p. 429 fl. — L. Th. Schiøtz, Bidr. til B.'s Flora, i Vidensk. Medd. fra den naturhist. Forening i Kbh. 1850, p. 49 fl. — R. Quehl, B. und die Bornholmer, i „Aus Dänem.“, Berlin 1856. — J. Fr. Johnstrup, B.'s geogn. Beskaffenhed, i „Danmarks Statistik“, I, p. 36 fl., og Abriss der Geologie von B., i Jahresber. d. geogr. Gesells. zu Greifswald 1889-90. — H. Zahrtmann, Fiskerihavne paa B., i Fiskeritidende 1890. — V. Bergsøe, B., i M. Galschiøts Danm. i Skildr. og Bill., II, p. 203 fl. — M. K. Zahrtmann, Artikler i Museum 1892 2. Hvbd. p. 1 fl., og 1894 2. Hvbd. p. 340 fl., og i Hist. Tidsskr. 6. R. V, p. 223 fl. og 7. R. I, p. 129 fl. — J. B. Krarup og S. C. A. Tuxen, i Landbrugets Udvikling i Dm., VI, Kbhvn. 1912. — Johs. Knudsen, Hydrografiske Unders. ved B. 1676-84, i Tidsskr. f. Søvæs. 1917. — Wimmer, Dske Runemindesm. III, 1905. — Dan. Bruun, Danm., V, Kbhvn. 1921.

Et Uddr. af en Beskr. af B., forf. 1624 af Præsterne og dav. Landprovst Jens Pedersen, og oversendt til Dr. O. Worm (Manusk. i Rigsarkivet), findes tillige med en Del B. vedr. Dokumenter i Suhms Saml. I 2 H., p. 32 fl. — Uddr. af Rasmus Pedersen Ravns Chronica Boringiaca ell. B.'s Hist. Beskr. fra første Insulens Bebyggelse indtil Aaret 1671 (Degn i Aakirkeby, † 1677; Manusk. i kgl. Bibliotek, Ny kgl. Saml., Fol. Nr. 398) i Kirkehist. Saml. 4. R. I, p. 454 fl.; se ogsaa M. K. Zahrtmann, stds. 4. R. VI, p. 604 fl. — Af andre utrykte Kilder maa nævnes: Beskr. af B. i Resens Atlas III, p. 125 fl. (i kgl. Bibl.) fra 1677. — J. C. Urnes Manuskripter om B. i St. kgl. Bibl. og Universitetsbibl. — F. Thaarup, Bornholmiana, 6 Bd. og 1 Pakke, samt Brevsaml. Pk. 15-21, 31 og 33, i Rigsarkivet. — F. J. Dauw's Anm. om Bornholms Land, gl. kgl. Saml. 8vo, Nr. 3597. — Indberetn. til Nationalmuseet om antikv. Undersøgelser paa B. af J. B. Løffler, 1882-83.

Rønne.

1584

Købstaden Rønne, Bornholms største og vigtigste By, ligger i Vester-Herred under c. 55° 6' n. Br. og 2° 7' 20" ø. L. for Kbhvn. — 14° 42' ø. L. for Grw. (beregnet for Kirken), paa Øens vestligste Pynt ved en lille Vig. Byen ligger paa et i det hele fladt Terræn, der hæver sig noget ind mod Landet; ved Kirken er der noget over 10, ved Byens østl. Indkørsel c. 20 m. Den ligger c. 150 km ØSØ. for Kbhvn., 9 km S. for Hasle, 21 km SSV. for Allinge-Sandvig, 28 km VSV. for Svaneke og 14 km VNV. for Aakirkeby. Byen er meget stor i Forhold til sit Indbyg-

gertal, idet næsten hver Familie bebor sit eget Hus; dens største Udstrækning regnet til Grænsen for Bygrundene fra N. til S. er c. 1700 m; fra V. til Ø. er dens Bredde meget forskellig, paa Midten fra Havnen c. 1500 m; Bebyggelsen har dog i N. og S. en Udstrækning af c. 3100 m. Den er meget uregelmæssigt bygget med en Mængde smaa, snævre og krumme Gader. Hovedgaderne er den fra V. til Ø. løbende Østergade, der munder ud i Landevejen til Neksø, som gaar over Aakirkeby; Storegade, der gaar fra Kirken mod N. omtr. parallel med Stranden; Store-Torvegade og Nørregade, der gaar fra N. til S. og udmunder i Byens største Torv, Store-Torv (et af de største Provinstorve, c. 0,8 ha); og Søndergade, der fra Lille-Torv gaar mod S. og udmunder i den søndre Vej til Neksø. Store-Torvegade fører mod N. ud til Landevejen til Hasle. Torvene og de fleste af Gaderne er godt brolagte; Lille-Torv, hvor i gamle Dage Sildehandelen fandt Sted, er nu for største Delen optaget af et nydeligt lille Anlæg. Trods Byens store Udstrækning er den fuldstændig kloakeret. De fleste Huse har kun eet Stokv., mange er af Bindingsværk (se p. 544); til de allerfleste Huse hører Haver, hvoraf flere er store med gamle Træer. Syd for Byen ses endnu Spor af de Volde og Grave, der anlagdes 1688-89 til Byens Befæstning, der dog aldrig blev fuldendt (genoptaget en kort Tid 1744). Et Led af denne Befæstning er det gamle Kastel (se p. 543), der ligger noget S. for Byen inden for den Pynt, som begrænser den lille Vig.

Byen har 132 Gader og Stræder og 2 Torve. Købstadsgrunden med tilhørende Markjorder udgjorde i 1921 978 ha (deraf Markjorderne c. 870). Der var i 1921 2581 Gaarde og Huse. Af Arealet var i 1919 240 ha besaaede, 11 Brak, 192 Grønfoder og Græsning, 58 Haver o. l., 137 Gader, Veje og Byggegr., 282 Skov og 22 Heder. Det saml. Hartk. var i 1905 104 Td., og der fandtes da 40 Jordbr., der dreves fra Ejendomme i den egtl. Købstad, med 22 Td. H., 577 Jordbr. med særskilte Avls- og Beboelsesbygn. paa Jorderne, med 63 Td. H., og 8 Jordbr., som dreves fra Bygninger i de tilgrænsende Landdistrikter, med 11 Td. H., samt forsk. Lodder med 7 Td. H. Paa Markjorderne ligger bl. a. Amtssygehuset og Byens Fattiggaard, Forlystelsesstedet „Lundens Minde“, Sommerhotellet „Fredensborg“, det tidligere Badehotel „Stampen“ med Fiskepark, nu i privat Eje, Nordre og Østre Jærnbane- og Robbedale Holdeplads.

Bygningernes saml. Brandforsikringssum var $\frac{1}{4}$ 1920 24,297,969 Kr. Ved Vurdering til Ejendomsskyld i 1920 udgjorde den saml. Vurderingssum 30,222,000 Kr., deraf Jordværdien 7,691,000 Kr.

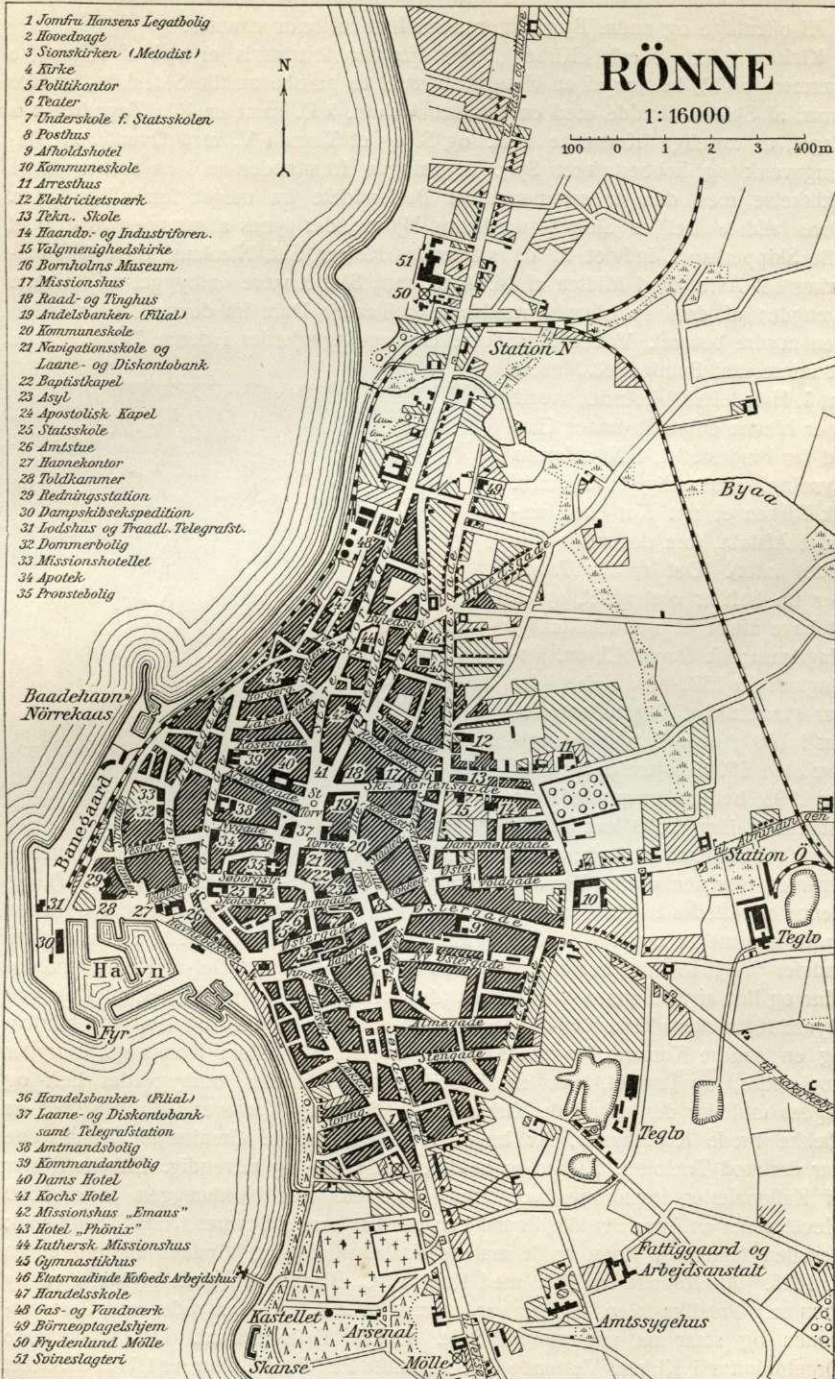

- 1 Jomfru Hansens Legatbolig
- 2 Hovedgaat
- 3 Sionskirken (Metodist)
- 4 Kirke
- 5 Politikontor
- 6 Teater
- 7 Underskole f. Statsskolen
- 8 Posthus
- 9 Afboldshotel
- 10 Kommuneskole
- 11 Arresthus
- 12 Elektricitetsværk
- 13 Tekn. Skole
- 14 Haand- og Industriforen.
- 15 Valgmenighedskirke
- 16 Bornholms Museum
- 17 Missionshus
- 18 Raad- og Tinghus
- 19 Andelsbanken (Filial)
- 20 Kommaneskole
- 21 Navigationsskole og Laane- og Diskontobank
- 22 Baptistkapel
- 23 Asyl
- 24 Apostolisk Kapel
- 25 Statsskole
- 26 Amtstue
- 27 Haandkontor
- 28 Toldkammer
- 29 Redningsstation
- 30 Dampskibeekspedition
- 31 Iodshus og Traadl. Telegrafst.
- 32 Dommerbolig
- 33 Missionshottellet
- 34 Apotek
- 35 Præstebolig

RÖNNE

1: 16000

100 0 1 2 3 400m

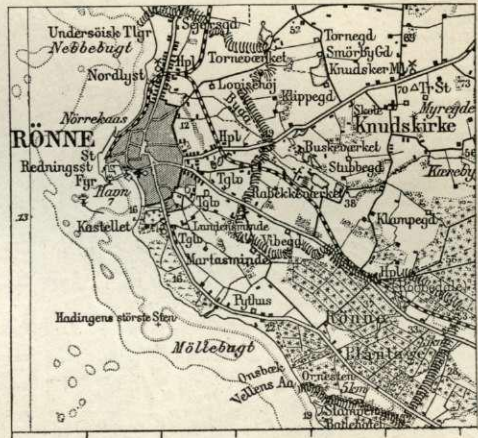
- 36 Handelsbanken (Filial)
- 37 Laane- og Diskontobank samt Telegrafstation
- 38 Amtmandsbolig
- 39 Kommandantbolig
- 40 Dams Hotel
- 41 Kochs Hotel
- 42 Missionshus „Emanus“
- 43 Hotel „Phönix“
- 44 Luthersk Missionshus
- 45 Gymnastikhus
- 46 Etatsraadinde Kjöbeds Arbejdshus
- 47 Handelskole
- 48 Gas- og Vandværk
- 49 Birreoptagelsghjem
- 50 Frydenlund Mølle
- 51 Svineslagteri

Af offentlige og andre **Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Kirken („Skt. Nicolai Kirke“), hvis Façader fortrinsvis er opf. af Kamp (se nærmere ndfr.), bestaar af et Hovedskib med to ganske smalle Sideskibe, et Kor omtr. af Skibets Bredde med en tresidet Afslutn. i Ø. samt en lille Tagrytter paa Taget, to anselige Korsarme i N. og S. og et Taarn i V. med Overdel af Bindingsværk og kobbertækket Spir. Bygningen fremtræder nu i en helt moderne Skikkelse, men den er sammensat af Bestanddele fra meget forskellige Tider. Dens ældste Del er Skibets nordøstre Hjørne, der synes at være en Rest af et lille Skipperkapel, indviet til de søfarende Helgen Skt. Nicolaus, og opført omkring 13. Aarh. Ved Midten af 14. Aarh. maa Skibet være ombygget til sin nuv. Længde; af dets spidsbuede, rundstavs-profilerede Døre fra denne Tid er endnu den nordre bevaret. Ved den moderne Ombygning gjordes i denne Del af Kirken et interessant Fund af 63 Mønter

fra 1. Halvdel af 14. Aarh., hvoraf 5 er bleve anbragte under Glas ud for Findestedet, i Norddørens Lysning. Antagelig i 15. Aarh. fik Kirken et nyt Kor med tresidet Afslutn. (om det ældre Kor vides intet). Det smalle Taarn, der nu helt er ombygget, synes at have afløst et middelalderligt Vagttaarn; ifl. Ravns Chron. Boringia fra 1671 blev Spiret (der var spaantækket) første Gang opsat i 1600; over dets Indgangsdør stod 1699, højere oppe 1741 og 1798, hvilke Aar mindede om Istandsættelser (1699 kun Taarnspiret). I Slutn. af 18. Aarh. var Kirken i det hele Genstand for en større Omdannelse, hvorved især den nordre Korsarm tilbyggedes af Neksø-Sandsten (indviet 1797), og denne indrettedes til Skib, medens den gl. Kirke blev Korsarm. Saaledes stod Kirken indtil den meget omfattende Ombygning i 1915-18 (Arkt. H. Chr. M. Steen, Kirken indviet ²⁰/₅ 1918), der kostede c. 230,000 Kr. Kun en ringe Del af Kirkens nordre Mur og lidt af Korsarmen bibeholdtes (den øvrige Del bortsprængtes, til Dels ved Dynamit), medens Kirken udvidedes mod S., saaledes at Skib og Kor blev bredere og en søndre Korsarm, svarende til den nordre, tilføjedes; Korets gl. Tagrytter kopieredes, og Taarnet, hvor nu Hovedindgangen findes, ombyggedes helt og lagdes midt for den udvidede Kirkes Gavl. Skib og Kor overhvalvedes med en Række brede Krydshvælv, der bæres af 8 fritstaaende Granitstøjler, Korsfløjene har derimod Trælofter. Kirken er hvidtet baade ind- og udvendig. Enkelte Rester af Kalkmalerier fremdroges ved Istandsættelsen. Paa Nordvæggen er c. 1560 blevet malet en Apostelrække, hvoraf kun een har kunnet bevares (Judas Thaddæus); desuden fandtes i Koret nogle malede Vaabenskjolde og Vinduesomfatninger fra c. 1625. Alterbillede fra 1882 med Kopi af C. Bloch: den gode Hyrde, i en ny Ramme. Prædikestolen, der før var anbragt over Alteret, fornyedes ved Restaurationen og staar nu ved søndre Side. Gotisk Kalkstensfont. Det udmærkede Orgelpulpitur i Kirkens Vestende, det saakaldte Pax'ske Pulpitur, er i 1721 skænket af Rønneboen Michael Nielsen (Pax), der i Pommern havde tilgiftet sig en Herre-

gaard; det er rimeligvis udf. i Nordtyskland og har 8 Malerier af Christi Lidelses-hist., nu restaur. af Maleren P. Kofoed. Malmlysekroner fra 1620. Af de 3 Klokker er de to fra Middelalderen, den ene uden Aarst., den anden fra 1433. Primklokken fra 1750 (der var dog allerede en Primklokke 1687), som før bares omkr. i Byen af Skolens „Primaner“ for at kalde Folk til Kirke, er fra 1878 i National-museet. (P. Kofoed, Undersøgelser af Enkeltheder ved R. gl. Kirkes Udstyr, og Bostrup, R. Kirkes Nybygning, i Bornh. Saml. XII, 1918; H. Chr. Steen, i „Archit.“ XX, 1917-18 p. 393).

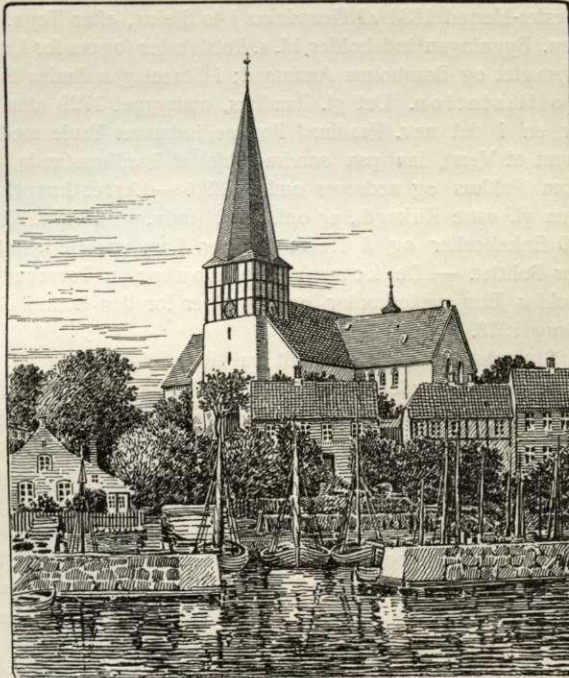
Ved Kirken, der er selvejende, er ansat en Sognepræst og en resid. Kapellan, der begge til-lige er Præster for An-nekset Knudsker. Kir-ken ejede $\frac{1}{2}$ 1920 i Bankaktier 400 Kr. og 9 Gravstedslegater paa 6531 Kr. samt i Jorder 1,6 ha; dens Gæld var 56,757 Kr.

Valgmenighedskir-ken („Helligaandskir-ken“), Skt. Mortensgade, er opf. 1900 (indv. $\frac{6}{10}$) for c. 17,000 Kr. frivil-lige Bidrag over middel-ald. engl. Motiver, Arkt. M. Bidstrup. Den ro-manske Granitfont er udhugget i eet Stykke; Altertavlen er et af Peder Herold udf. Bil-ledekskærerarbejde.

Metodistkirken („Sionskirken“), Østergade, er opf. 1917 (indv. $\frac{6}{10}$ 1918), Arkt. O. Funch-Espersen, Bygmester Munch, Neksø, for c. 54,000 Kr. Over det lyse, venlige Kirkerum er der Lejlighed for Præsten, der har Kontor i Taarnet. I Krypten er der Forsamlingssal.

Af Missionshuse har Byen, ligesom hele Bornholm, usædvanlig mange. **Apostolisk Kapel**, Skolestr., er opf. 1880, først som Baptistkapel, Arkt. M. Bidstrup. **Luthersk Missionshus**, Skt. Mortensg., er opf. 1881. **Indre Missionshus**, Nørreg., er opf. 1884 (efter Tegn. af Skoleinspektør A. Hjorth). Et **Baptistkapel**, Lille-Torv, er opf. 1888, Arkt. M. Bidstrup, for c. 15,500 Kr. **Evangelisk-luthersk Mis-sionshus**, Tværstr., er opf. 1899, Arkt. M. Bidstrup. Desuden mærkes Frimis-sionens Hus „Hebron“, Lille-Madseg., Adventisternes Hus, Dampmølleg., Frelsens Hær, Ellekongestr., og et **katolsk Kapel**, med Bolig for Nonner, Lille-Madsegade, aabnet 1912.

Kirkegaarde. Den gl. Kirkegaard omkr. Kirken er nedlagt (sidste Begravelse 1828). Østre Kirkegaard, anlagt 1839, er ogsaa nedlagt (Gravene sløjfede) og

Kirken i Rønne.

omdannet til Folkepark (se p. 543). Her har ligget begr. bl. a. Kommandant P. M. Hoffmann, † 1842, og Amtmand L. V. H. Krabbe og Hustru, f. Elmquist, † 1845. **Søndre Kirkegaard**, c. 3,3 ha, er anl. 1813 og flere Gange udvidet; et Ligkapel er opf. 1889, Arkt. M. Bidstrup. Her er bl. a. begr. Generalkrigskommissær og Kommandant paa Christiansø J. H. A. Kohl, † 1820 (Monument), og Kancellird., Sandflugtskommissær Peder Jespersen, † 1835, der har anl. den største Del af Sandflugtskoven mel. Rønne og Hasle.

Raad- og Tinghuset, Store-Torv, er opf. for Rønne Kbst., der ejer $\frac{9}{16}$ af det, og Vester-Herred 1834 af Grundmur i to Stokv., efter Tegn. af Major Henning Pedersen. Bygningen indeholder bl. a. Retslokaler (ogsaa for Landsretten) og Mødesal for Byraadet og Bornholms Amtsraad; i Stueetagen findes Raadhustjenerens Bolig og Politistation. Det gl. Raadhus, ombygget 1729 (den eneste Levning fra dette er en i det nuv. Raadhus' Forstue indmuret Tavle med Indskr.: Fr. IV og 1729 samt et Vers), laa paa søndre Side af Raadhusstræde, benyttedes fra 1834 mest som Pakhus og nedreves omkr. 1890. — **Arresthuset**, Skt. Mortensgade, N. for den gl. østre Kirkegd., er opf. 1902 (indv. $\frac{5}{11}$), Arkt. M. Bidstrup; det indeholder 10 Enkeltceller og 3 Tremandsceller, Lægeværelse samt Forhørslokaler og Arkiv for Politiet. — De kommunale Kontorer, Torvegade (den gl. Skole), indeholder Borgmesterkontor og Kontorer for den komm. Administration; de toges i Brug 1918.

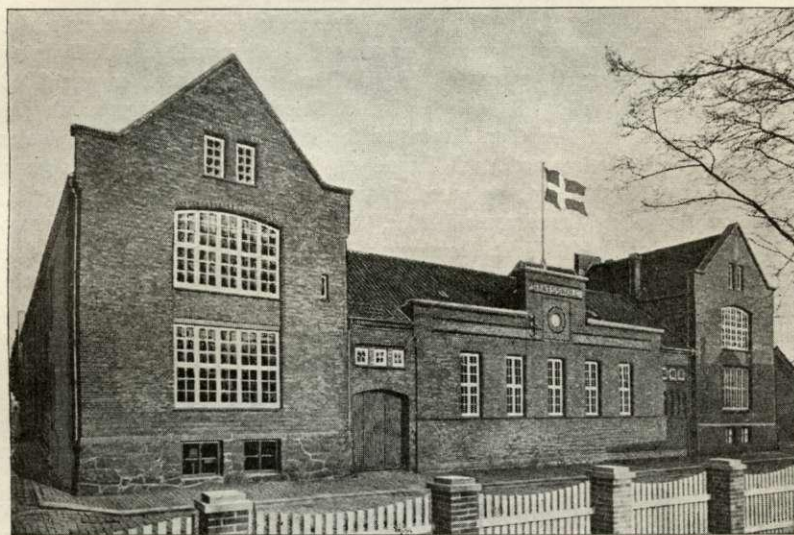
Statsskolen (saaledes kaldt fra 1903), ligger paa Hj. af Storeg. og Søborgstr., hvorhen den lærde Skole c. 1790 var flyttet fra sin oprindl. Bygning N. for Kirkepladsen. Dens Bygninger og Grunden er udvidede 1835, 1845-47, 1862-63 (Arkt. C. G. F. Thielemann), 1888-91, 1905 og 1917-18 (Arkt. M. Bidstrup); i 1890 købtes et Par Nabogrunde til Skolegrunden, som havde været uforandret siden 1835. Ved Skolen, der dimitterer til Artium, Real- og Mellemskoleeksamen, er ansat en Rektor, 5 Lektorer, 8 Adjunkter (deraf 2 kvdl.) samt en fast ansat Lærerinde (desuden arbejder ved den 6 Md. og Kv. uden fast Ansættelse); Elevantallet er (1920) c. 250, hvoraf c. $\frac{2}{5}$ Piger. En Forberedelsesskole („Underskole“, før Frk. A. Raabyes private Sk.) er knyttet til Statsskolen.

Til det kommunale Skolevæsen hører to Skoler med delvis fælles Undervisning for Drengene og Piger. Den **gamle Skole**, ved Store-Torv og Ellekongestr., bestaar af flere Bygninger, af hvilke en er det 1881 nedlagte Hospital, der nu er omdannet til Gymnastiklokale for de mindre Børn*), en anden er opf. 1889-90 i 2. Stokv., Arkt. M. Bidstrup, som ligeledes 1891 har opf. Gymnastikhuset i Møllegade, solgt til Frimurerloge. Den mod Torveg. vendende, tidligere til Skole benyttede Bygning er nu kommunal Kontorbygning (se ovfr.), og Bygningen mod Store-Torv, oprindl. opf. 1808 som den første danske Skole, er omdannet til Centralbibliotek, se ndfr. Den **nye Skole**, ved Svaneke Landevej, er opf. efter Pavillon-systemet i 1909-10, Arkt. A. Haunstrup; $\frac{7}{8}$ 1909 indviedes nordre Pavillon og Gymnastiksalen med Sløjdløkkale og Badeanstalt, $\frac{30}{100}$ 1910 toges søndre Pavillon i Brug; 1920 opførtes en ny Skolebygn. i 2. Stokv. ud til Pingels Allé, Arkt. Funch-

*) *Rønne Hospital* gaar maaske tilbage til Middelalderen; det nævnes første Gang 1586, da Lensmanden Henrik Brahe og Hustru Lene Thott skænkede det en Gd. (56. Sgd.) i Aaker Sogn; da Biskop Poul Mortensen Aastrup visiterede det 1616, gav det Ly til 10 fattige. Det kom siden i Forfald og blev genoprettet 1639 af Lensmand Holger Rosenkrantz til Glimminge († 1647) for 8-10 fattige og blev, efter at være nedrevet paa Gr. af Brøstfældighed, atter oprettet 1729 af Handelsmd. Herman M. Bohn († 1773) og Hustru. 1881 ophævedes Hospitalet og substitueredes med en Legatkapital, der med senere tillagte Legater nu udgør c. 27,000 Kr., hvis Renter tillige med Forpagtningsafgiften af de Legater tilh. Jorder uddes i hvisværgige Portioner paa 100 Kr. til trængende uden for Fattigvæsenet (se Personalh. Tidsskr. 3. R. VI p. 277 fl.).

Espersen; denne sidste har kostet c. 500,000 Kr. I Skolen ved Torvet er der 14 Klasseværelser, i den anden Bygn. 8 Klassevær. foruden den ovenn. Gymnastiksal m. m.; i den nye Skole er der 13 Klassevær. foruden Haandgerningskl., Naturlærekl., Tegnekl. og Skolekøkken med Bospisningslokale. Til Skolen hører en stor Børnehave. Ved Skolerne er ansat 16 Lærere, deraf en Inspektør og en Timelærer, og 13 Lærerinder, deraf en Timelærerinde. Elevantallet var $\frac{1}{4}$ 1920 1082. — **Teknisk Skole**, Skt. Mortensg., er opf. 1893 i Renæssancestil, Arkt. M. Bidstrup, for c. 62,500 Kr.; 1920: c. 265 Elv. — Desuden er der en **Navigations- og Maskinistskole**, Torneg., opr. 1883, en **Handelsskole** (tidligere „R. Handelsakademi“), St.-Torveg., opr. 1897, Ejendommen skænket til R. Handelsforening 1914 af Etatsrd. J. H. B. Lyngberg (1919-20 11 Elv.), samt to private Pøgeskoler.

Statsskolen i Rønne.

— Et selvejende Centralbibliotek med Læseværelser (med Bidr. fra Stat, Amt, Kommune m. fl.), Store-Torv, er aabnet Febr. 1921 (se ovfr.; c. 3000 Bd.).

Bornholms Museum, stift. 1893, aabnedes 1894 i det 1892 nedlagte, Kommunen tilh. Sygehus i Skt. Mortensg. (Bygningen formentlig opf. 1858 af Brandkapt. D. J. Nielsen). Det er et meget righoldigt Museum og indeholder en specifik bornholmsk geologisk Afdeling, en forhist. Afd., hvorunder Dyrefund fra Moser, en hist. Afd., hvorunder en Møntsaml., og en paabegyndt Landbrugsafd., en Industriafd., en Kunstafd. (Maleri og Skulptur) og en etnografisk Afd.

Bornholms Amtssygehus, mod S. paa Markjorderne, er opf. 1890-92, Arkt. Th. Arboe, for c. 100,000 Kr. Foruden af Udbygninger bestaar det af to Bygninger, hvoraf den ene har 22 Senge for alm. Sygdomme, Operationsstue m. m., den anden 16 Senge for smitsomme Sygdomme; i 1912 udvidedes det alm. Sygehus med 14 Senge, og 1920 opførtes et nyt Isolationshus, Arkt. H. Bidstrup, med 16 Senge, for c. 150,000 Kr.; naar det ikke benyttes som Isolationshus, anvendes det som alm. Sygehus.

Fattiggården, ved Siden af Amtssygehuset, er opf. 1871 og har Pl. til 36

Lemmer (deraf 12 Kv.). — **Tvangsarbejdsanstalten for Bornholm** er opf. 1896-97 som Tilbygning til Fattiggården; Pl. til 6 mdl. Lemmer.

Etatsraadinde Kofoeds Arbejdshus, Møllegade. De ovenn. Bygninger ved Torvegade, der nu benyttes til komm. Kontor, er oprindl. opf. som Arbejdshus paa Initiativ af Kancellird. Peder Jespersen og ved Gaver, navnlig ved Etatsraadinde Marie Kofoeds Gavebr. af 1812 paa 8500 Rd. Men da alle Pengene var gaaet med til Opførelsen, og Kommunen maatte tilskyde et yderligere Beløb, blev Bygningen ikke benyttet efter sin Bestemmelse, men brugtes en Tid som Sygehus, senere som Fattighus; efter at Gaarden nogen Tid havde staaet ubenyttet, fik Byen ved Skolevæsenets Omordning 1843 Lov til at benytte den som Skole, mod at den lod opføre en ny Bygning i Møllegade til Beboelse for fl. Familier og til Arbejdshus, hvortil uformuende og fattige baade i og uden for Stiftelsen har Adgang, især om Vinteren, og kan arbejde (Spinderi); der er 7 Værelser med Friboliger; Stiftelsen fik ovenn. Navn, og Komm. har Pligt til at vedligeholde Bygningen.

Milde Stiftelser: **Børneasylet**, Hj. af Dam- og Nellikg., er opr. 1843 af Amtmandinde Krabbe og Provstinde Ch. F. Steenberg; Bindingsværksbygning. Ved Asylet er der 1893 rejst en Mindesten for Stifterinderne. Det er en selvejende Institution (6 Bestyrelsesmedl.). Midlerne til Driften tilvejebringes dels gennem dets Formue, c. 37,000 Kr., dels ved Bidrag fra Asylforeningen, Kommunen og Bornholms Spare- og Laanekasse; 1920 c. 90 Børn. — **Børneoptagelsehjemmet**, L.-Madseg., er opf. 1910 (Arkt. Haunstrup) for c. 18,000 Kr., hvoraf 8000 skænk. af Rønne Børnehjælpskomité; det er en selvejende Institution, der særlig optager spæde Børn; 16 Pladser. — **Jomfru Hansine Christine Hansens Legatbolig** (populært kaldet „Jomfrustiftelsen“), Sønderg., opr. 1911, Bygning i et Stokv. (Arkt. H. Bidstrup) med 6 Lejligheder; den ejer Grund til Opførelse af flere Lejligheder og c. 16,000 Kr.

Hovedvagtbygningen, paa Hovedvagtsplassen i Søndergade, med højt Tegtag, der springer langt frem over Bygningens Forside, hvor det hviler paa 5 fritstaaende Træstolper, er opf. 1743-44 af Mursten fra Hammershus.

Endvidere nævnes af kommunale Anlæg: **Gasværket**, mod N. i Byen ved Kajstræde, er anl. 1896 (Ingeniør English), udvidet 1908 og atter 1917-18 (Ingeniør Spangenberg). Det har nu 4 Stk. Halvgeneratorovne, der hver kan yde 1500 m³, og to Beholdere med saml. Rumfang 2400 m³; 19^{19/20} produceredes 810,270 m³ Gas, største Døgnforbrug 3840 m³. — **Elektricitetsværket**, L.-Madseg., er anl. 1910 (Ingeniør Spangenberg, efter Tegn. af Arkt. A. Rosen), har 2 Dynamoer paa hver 100 KW og Sugegasværk. I Forbindelse med Værket staaer en Varmtvandsbadeanstalt med Kar- og Brusebade (Arkt. Rosen). — **Vandværker**. Byen faar sit Vand fra 1) Kilder ved Elleby i Vester-Marie Sogn, dels Gravitetsanlæg, dels Pumpning ved elektr. Drift, 2) Anlægget ved Buldregd. i Nyker Sogn (Sugegasmotor, Petroleumsmotor og Vindmotor samt Bestyrerbl.), anl. 1903, 3) Anlægget „Curdts Lund“ Ø. for Byen, opf. 1917 (elektr. Drift, Ingeniør G. R. Øllgaard). Højeste Vandforbrug pr. Døgn i 1920 2000 m³. Vandet fra de to første Anlæg samles i Filteranlægget med Højdeholdere ved Tornegaard i Knudsker S.; det sidste Værk har eget Filteranlæg.

Byen har 3 Banegaarde: **Hovedbanegaarden**, ved Havnen, og **Nordre Banegaard**, Arkt. M. Bidstrup, begge Stationer for R.-Neksø og for R.-Allingø B., samt **Østre Banegaard**, for R.-Neksø Banen, for hvilken der tillige er Jærnbanelpl. ved *Robbedale*. Banernes Hovedkontor, ved Havnen, er opf. 1913, Arkt. O. Funch-Espersen (se p. 548). — **Posthuset**, Lille-Torv, er opf. 1910, Arkt. M.

Bidstrup, i to Stokv. af bornholmsk Kvarsitsandsten med Granit til Indfatninger af Døre og Vinduer samt til Gesims, medens Frontespicerne har den alm. bornholmske Bindingsværksform. — **Telegrafstationen**, Store-Torv, til Leje (aabnet $\frac{1}{2}$ 1869). — **Bornh.s Telefonselskab** (opr. 1888-89) har Hovedstation i Skt. Mortensgade. — **Toldkammerbygningen**, Havnepladsen, er opf. 1896-97, Arkt. Bygningsinspektør Vilh. Petersen.

S. for Byen ligger paa den saakaldte Galgeløkke Eksercerpladsen, c. 25 ha, og nær derved Bornholms **Arsenal** samt det runde **Kastel**, der er opf. 1689 som et Led af den p. 549 omtalte paatænkte Befæstning.

Det er c. 18 m i Gennemsnit, har et spidst Tag af Tømmer med røde Teglsten, og dets Kampestensmure er c. 3,5 m tykke; midt i Bygningen er der en Pille, som bærer Bjælkeloftet; oppe under Taget er der Kanonglugger og paa Midten af Muren Skydehuller. Under Bygningen er der en lille Kassemat. Indgangen er nu ved Jorden, men har tidligere været 5 m over den. Arsenalet og Kastellet bruges nu til Munderingsdepot o. l.

Af andre Bygninger nævnes: *Amtstuen*, Havnegade, fra 1805 i Statens Eje*); *Amtmandsboligen*, Storeg., en Bindingsværksbyggn., købt 1840 af Staten; *Dommer-*

Kastellet ved Rønne.

boligen med Kontor, Grønneg.; *Kommandantboligen*, Storeg., købt 1844 af Staten; *Præstegaarden*, Søborgstr.; *B. Spare- og Laanekasses Bygning*, St.-Torv, opf. 1894-95, Arkt. M. Bidstrup; *Haandværker- og Industriforeningen*, Skt. Mortensg., opf. 1883, Arkt. M. Bidstrup, af den 1862 stift. Forening. Blandt Hotellerne nævnes *Dams Hotel*, Krystalg., ombygg. 1910, Arkt. J. Ingvorsen, og det s. Aar ombygg. *Afholdshotel*, Østerg., Arkt. O. Funch-Espersen, samt *Hotel Phoenix*, Borgerg. — Et Teater, Teaterstr., er opf. 1823 af Kapt. C. H. Wolffsen (se Kabell, Om R. Dilettantkomedie i de første 75 Aar, Bornh. Saml. I). — S. for Havnen er der en kommunal Søbadeanstalt.

Anlæg. Kommunen overtog 1913 den gl. østre Kirkegd. (se p. 539) og lod den 1915 omdanne til en Folkepark, **Østre Anlæg**, c. 1,5 ha. Et Par Gravsteder blev dog fredede, deribl. Amtmd. L. V. H. Krabbes og Hustrus. Rundt om Byen

*) *Amtsforvaltergaarden* er oprindl. bygget af Holger Rosenkrantz, Lensmd. paa B. 1625-45, som et Lyststed og kaldtes „Rosengaarden“; c. 1651 købtes den af Oberst Mich. Eckstein, † 1673; efter Sønnen Landsdommer Mathias E. († 1678) ejedes den af Amtsskriver A. Deckner, og fra ham gik den over til alle flg. Amtsskriverne. Gaarden brændte Febr. 1708. Staten, der var Medejjer af den fra 1781, købte den helt 1805.

fører flere Spasereveje i Forbindelse med mindre Anlæg. Saaledes gaar en Spaserevej og Cyklesti mod S. langs Galgeløkke til Byens søndre Plantage, **Onsbæk**, c. 240 ha, anl. 1840-50; i Plantagen ligger en fredl. Røse med en svær, 1,8 m høj Bautasten, „Ørnestenen“, og i Nærheden en Helleristningssten med Hjulfigurer. En anden Spaserevej gaar Ø. om Byen. Mod N. fører en Spaserevej til Sandflugtskoven (se Knudsker S.), anl. af Byens Forskønnelseskomité; gennem Sandflugtskoven fører „Kongestien“ (anl. 1851 paa Fr. VII's Bekostning) ud til Blykobbe Vandmølle. Mod N. gennem Skoven, der strækker sig lige til Hasle, fører en for sin Skønhed kendt Cyklesti.

Paa Store-Torv staar et Springvand, aabnet $\frac{10}{8}$ 1908, Kummen af bornholmsk Granit med Broncesnegle (tegn. af Ingeniør C. Zahrtmann), hvortil Overlæge,

Store-Torv i Rønne.

Etatsrd. C. V. Zahrtmann († 1898) 1890 og 92 havde skænket den første Kapital. — I øvrigt har Byen ingen Monumenter ud over den ovenn. Sten ved Asylet og en lille Mindesten V. for Kastellet ved Strandstien for afskediget Kapt. Fr. Sonne, † 1849, rejst 1832 af Rønne Artilleriparks Konstabler. Af Mindeplader findes tre: en for Marie Koføed, indmuret paa Arbejdshuset i Møllegade, en for Overlæge Zahrtmann paa Springvandskummen og en 1920 paa et Elmetræ ud for Kirkegaarden anbragt Bronzeplade for Amtsforvalter, Etatsrd. N. Chr. Laur. Jensen, † 1887. — Paa Pladsen om Kirken er 1920 anbragt en Sten med Indskr. „N. for Kirken stod Skt. Maria Kapel. F. B. MCMXX“ (se p. 549). — Ud for Statskolens Port ligger paa Storeg. i Stenbroen to flade Sten, hvoraf den største, oprindl. en Runesten, c. 1,9 m lang, nu i to Stykker, bærer Aarst. 1658; de betegner det Sted, hvor Oberst Printzenskøld blev skudt; den mindre Sten, siger Sagnet, blev lagt til Minde om hans tro Hund (Stenene var en Tid fjærnede fra Stedet og anbragte i et nærliggende Havegærde).

Gamle Huse. Som alt berørt er Byen endnu ganske rig paa Bindingsværks-gaarde, der dog ikke er særlig gamle, væsentlig fra Tiden ved 1800, og hvis

Detaller kan have bornholmske Ejendommeligheder, saaledes den, at de mangler Fodbjælken, det nederste Remstykke (se „Archit.“ XII p. 441 flg., og XVIII p. 231, sml. p. 293; jvfr. ogsaa Mejborg, Gl. dske Hjem, Fig. 74-75). Af enkelte Ejendomme kan fremhæves Grønnegade Nr. 4, 15, 17 og 19, Laksegade 9 og 12, Møllegade 44 og Storegade 33, 34, 42, 46, 47, 50, 65, 67, 69 og 73 (alle nævnte i Bygningsfredningslisten), ligesom Hovedvagten, der alt er omtalt. Enkelte Tømmerstykker med Indskrifter opbevares paa Museet.

Indbyggertallet var $\frac{1}{2}$ 1921 10,336 (1801: 2436, 1850: 4717, 1901: 9292). Efter Erhverv fordeltes Folkemængden 1911 (9494) i flg. Grupper: 4383 levede af Haandv. og Industri, 1134 af Handel o. l., 1005 af Transport, 283 af Landbrug, 23 af Mejeridrift, 208 af Fiskeri, 497 af imateriel Virksomhed, 650 af Tyendegerning o. l., 879 af egne Midler, 288 væsentlig af offtl. Understøtt., 144 var uden opgivet Erhverv.

Ved Udg. af 1919 var der ved Rønne Toldsted hjemmehørende 214 Fartøjer og maalte Baade, deraf 3 Dampsk. med tils. 1141 Tons, 28 Sejlskibe med 1338 T., 7 Motorsk. med 592 T., samt 176 Baade under 4 T. — Ifl. Fiskeriberetning af 1919 var der i R. Told distr. 125 Fiskere (deraf 105 Erhvervsf.), der havde 137 Fartøjer (deraf 27 Motorskibe) og fiskede til en Værdi af 413,461 Kr.

Erichsens Gaard, Laksegade.

Rønne Skibsfart var før Krigen i stadig Stigen. I 1919 var den i udenrigsk Fart for indgaaende 183 Skibe med 10,737 Tons Gods, deraf 37 Dampsk. med 5677, for udgaaende 291 Skibe med 10,057 T. Gods (deraf 49 Dampsk. med 2245 T. Gods), i indenrigsk Fart for indg. 662 Skibe med 24,485 T. Gods (deraf 235 Dampsk. med 14,597), for udg. 743 Skibe med 19,755 T. Gods (deraf 324 Dampsk. med 9692).

Ved Toldstedet indbragte Indførselstolden i 1919-20 60,563 Kr.

I Rønne afholdes intet Marked. Det er Torvedag hver Onsdag og Lørdag.

Af Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes: Bornholms Maskinfabrik og Nordre Jærnstøberi, to Virksomheder, der drives af det samme A/S, opr. 1880, Aktiekap. 105,000 Kr. (Kakkelovne, Landbrugsmask., Støbegods m. m.), c. 140 Arb. Flere Stenhuggerier, tils. c. 150 Arb.; største er „De foren. Granitbrud og Stenhuggerier ved R.“ (A/S, opr. 1896, Aktiekap. 262,500 Kr.) og E. Nielsen & H. Riis, særlig Monumenter og Bygningsarbejder, Brosten m. m.; mange større Bygninger, f. Eks. Kbhvns. Raadhus, har faaet Skulptursten fra disse Stenhuggerier. To Teglværker, „R. Teglværk“ (c. 30 Arb., aarl. Prod. c. 3,5 Mill. Mursten) og „Bornh. Lervarefabr.“, A/S opr. 1890, Aktiekap. 55,000 Kr. (c. 30 Arb., aarl. Prod. c. 2,5 Mill. Mursten). Seks Fajance- og Terrakottafabrikker (i alt c. 150 Arb.):

L. Hjorths, anl. 1859, særlig Terrakotta og bornh. Stentøj, hvoraf meget sælges til Udlandet; „Søholm“, anl. 1835 af H. Sonne Wolfesen, særlig Fajance og Majolika; M. Andersen & Søn, opr. 1890, A/S („Bornh. keram. Fabr.“) fra 1918, Aktiekap. 500,000 Kr., særlig Terrakotta og Keramik; Brødr. Holmgreen, Majolika; Sonnes Terrakottafabr.; J. F. Andersens Fajancefabr. Et Andelssvineslagteri, opr. 1890, udvidet i 1897 og 1905, c. 40 Arb., slagter c. 50,000 Svin aarl., tillige Kreaturslagteri, Tarmrenseri, Pøsemageri og Fedtsmelteri. Et Hvidtølsbryggeri, anl. 1862, senere slaaet sammen med et 1875 som A/S opr. Bryggeri, 1889 udvidet med Mineralvandsfabr. Desuden en Mineralvandsfabr., et Andelsmejeri, et af Arbejdernes Fagforen. 1919 opr. Andelsbageri, to Dampmøller, flere større Bygningsforretninger, 3 Træskærerier, fl. Møbelfabrikker, en Stolefabr., 3 Cementstøberier, et Skibs- og Baadebyggeri, fl. Silderøgerier og Salterier, et Ægpakkeri (The Danish Egg Export, A/S), et Dampvaskeri, et Garveri, et Kalkværk, en Margarinefabr. m. m., et Stentrykkeri og 5 Bogtrykkerier.

I R. udgives 3 Aviser: „Bornholms Avis og Amtstidende“ (opr. 1827, A/S fra 1919, Aktiekap. 100,000 Kr.), „Bornholms Tidende“ (opr. 1865, Andelsselsk.) og „Bornholms Social-Demokrat“ (opr. 1902).

Kreaturholdet var $\frac{15}{7}$ 1920: 134 Heste, 327 Stk. Hornkv. (deraf 234 Køer), 31 Geder, 18 Faar og 104 Svin (1914: 282).

Byens Øvrighed bestaar af Politimesteren og en folkevalgt Borgmester, Byraadet bestaar, foruden af Borgmesteren som Formand, af 16 Medl.

Finansielle Forhold. Af Indtægterne i 19^{18/14} nævnes: Skatter 214,068 (heraf Grundsk. 3385, Hussk. 11,354, Opholdskommunesk. 204,565, Erhvervs-komm.sk. 1356, Aktieselskabssk. 6324, heri fragaar i alt 12,916 Kr. i uerh. Skatte-restancer), Udbytte af Værdipapirer o.l. 16,727, Overskud af Vandværk 9101, af Gasværk 33,105, af Elektricitetsværk 28,566, Afgifter efter Næringsloven m. v. 9730, Tilskud fra Statskassen i H. t. Lov Nr. 85 af $\frac{15}{8}$ 1903 4704; af Udgifterne: Byens Bestyrelse 13,431, Fattigvæs. 25,209, Hjælpekasser 12,299, forsk. Formaal 7796, Alderdomsunderst. 27,396, Skolevæs. 66,570, Rets- og Politivæs. 3279, Gader, Veje og Kloakker 57,114, Gadebelysn. 9463, offtl. Renlighed 4913, Brandvæs. 1879, offtl. Lystanlæg 1000. Kommunen ejede $\frac{21}{8}$ 1914 2,213,680 Kr., deraf 1,474,026 i faste Ejendomme; dens Gæld var 1,565,503 Kr., Legatbeløbet 192,657 Kr. Skatteproc. var 19^{20/21} 7,6, Ligningsprocenten 10,0.

Kommunens faste Ejendomme er: Andel i Raadhuset, Kommuneskolerne med tilhør. Gymnastikhuse, Etatsraadinde Kofoeds Arbejdshus, Fattiggaarden med et Jordtilliggende af c. 19 ha, den søndre Udmark, c. 290 ha, for største Delen beplantet med Skov („Onsbæk“) — paa Arealet er opf. Skovfogedbl. m. m. —, Gasværket, Elektricitetsværket, Badeanstalten, Vandværket samt en Del Beboelsesbygninger, opf. el. indrettede til Lejligheder som Følge af Bolignøden efter Verdenskrigen.

Byens Politi bestaar af en Overbetjent og 6 Betjente. En saakaldet „Ordensafdeling“, Politikorpset, paa 30 Md. tiltræder ved Ildebrandstilfælde o. l. Siden 1904 har Byen et fast Brandkorps, best. af 20 Md. under Ledelse af Brandinspektøren.

I *Bornholms Spare- og Laanekasse* (opr. 1844, Øens første Pengeinstitut, egen Bygn., se p. 543), med Filial i Allinge, var $\frac{21}{8}$ 1920 Indskuddet 15,023,920, Reservef. 1,232,339 Kr. I *Bornholms Øresparekasse* (opr. 1883 af Sparekassen) var $\frac{21}{8}$ 1920 Indskuddet 6357, Reservef. 6146 Kr.; i *Bornholms Laane- og Diskonto-*

bank (opr. 1903, Aktiekap. 1 Mill. Kr.) var $\frac{81}{12}$ 1919 Indskuddet 9,151,574, Reservef. 208,755 Kr. Desuden er der Filialer af *Handelsbanken* i Kbhvn. (opr. 1875; Sparekasseinds. i denne var $\frac{31}{8}$ 1919 3,512,458 Kr.) og af *Andelsbanken* i Kbhvn. (opr. 1920).

Havnen, den største paa Øen, yder, som den nu er, udmærket Tilhold for Skibe, der maa søge Havn i Isvintre, da den er isfri, længe efter at de fleste andre i Østersøen er lukkede; derfor har den, foruden ved sine Jærnbaneforbindelser, stor Betydning for hele Øen. Den ligger mel. to Stenrev, Søndre Rev, der skyder c. 900 m ud mod V. fra Kastelspynten, og Nordre Rev, der ligeledes gaar mod V. indtil 700 m; omtr. midt i Farvandet mel. Revene ligger Stengrunden Trindelen (3,5 m paa det laveste), der danner to Indløb, hvoraf Hovedløbet gaar mel. Trindelen og Søndre Rev. Farvandet inden for Trindelen mel. de to Rev kaldes „Rønne Red“. — Alt i Middelalderen var Havnen kendt som et godt Anløbssted for selv store Skibe; Indsejlingsrenden mel. Revene skal have været over 7, Ankerpladsen indenfor endog c. 10 m dyb, og meget tidligt skal der være paabegyndt Arbejder med Bolværker af Træ, som dog ikke fuldførtes (Ravn, Boringiaca). Navnlig søgtes Havnen meget af tyske Handelsskibe, ligesom baade danske og svenske Krigsskibe søgte derind i Storm. I 1676 bestod Havnen dog kun, siges der, af en Landingsbro og en Ankerplads, beskyttet af et mindre Stenrev; i 1762 skal der have været 3 m Vand ved Bolværkerne, men 1799 var der højest 2,5 m, Bolværkslængden var 160 m og Vandarealet c. 3000 m². I Beg. af 19. Aarh. planlagdes en Forbedring og Udvidelse, men Arbejdet standsede ved Krigen 1807-14, og vel genoptoges det, og der fandt Udvidelse Sted fl. Gange, saaledes 1825 og 1847-48, men det var først de store Arbejder 1854-59 og 1874-76, der skabte den nuv. Havn. I 1854-59 anlagdes en Dæmning, saaledes at der opstod en Yderhavn med egen Indsejling, og 1874-76 udvidedes Inderhavnen efter Ingeniør Windfeld-Hansens Plan og under Ledelse af Ing. H. Zahrtmann og sattes i Forbindelse med Yderhavnen, medens den oprindl. Indsejling lukkedes; Havnen blev derved forøget med c. 8500 m², og Inderhavnen blev indtil 5, Yderhavnen 5,6 m, alt for c. 250,000 Kr. I 1896 fuldførtes for c. 300,000 Kr. med Tilskud fra Staten en c. 300 m lang Bølgebryder paa Søndre Rev; 1905 fuldførtes en Ombygning af Søndre Mole, der blev 24 m bred og fik indtil 7 m Vand; i 1910 udvidedes Yderhavnen med 3600 m² med indtil 6-7 m Vand, og Vestmolen fik en Bredde af 60 m; i 1912 byggedes en ny Lodsstation (Arkt. Funch-Espersen). I 1918 udarbejdedes (Ingeniør, Prof. J. Munch-Petersen) Planer for fremtidige Udvidelser med Bølgebryder paa Nordre Rev, Forlængelse af Vestmolen, store Anlæg i Bugten mel. Havnen og Kastelsodden og Uddybning af Indsejlingen; nogle af disse Arbejder er paabegyndte. Den lille Inderhavn (3-4 m dyb) er 2500, den store Inderhavn (4-7 m) 12,000, Yderhavnen (5-7 m) 15,600 m²; Havnepladsen er c. 5 ha, Bolværkernes Længde 1200 m. I 1920 opførtes en Bedding mel. Sydmolen og Søndre Baadehavn. Desuden er der to Baadehavne, udvidede 1884 ved Statslaan af hhv. 24,500 og 18,000 Kr., nemlig „Søndre Baadehavn“ SØ. for Havnen med to Bassiner og 1,5 à 2 m Vand, og Nørrekaas Baadehavn mod N. med 2 à 2,5 m Vand. Havnevæsenet bestyres af et Udvalg, best. af 6 Byraadsmedl. og Borgmesteren som Formand. Siden 1908 har der været ansat en Havneingeniør (tillige Stadsingeniør). Baadehavnene har egen Bestyrelse (3 Fiskere for hver), men sorterer ogsaa under Havneudvalget. Paa Havnebakken staar et ottekantet, 18 m højt, 1880 opf. Jærntaarn med rødt, fast Fyr (Fl. Højde 24 m, Lysvidden 22 km), paa Yderhavnsens vestl. Mole et c. 9 m højt Trætaarn, ogsaa med rødt fast Fyr

(Fl. Højde 9 m, Lysv. 15 km); paa Bølgebryderens vestl. Ende er 1913 anbragt et Aga-Blinkfyrtårn (Blink hver 3 Sek.), der viser hvidt Lys i Farvandene, men rødt og grønt over Grundene (Fl. H. 8 m, Lysv. 15 km). Ved Havnen er, foruden Havnefogden og 3 Vagter, ansat 4 Lodser, der baade er Havne- og Sølodser. Paa de fleste af de godt brolagte Moler findes Jærnbanespor. Af Bygninger nævnes et 1917 opf. stort Silopakhus (Arkt. H. Bidstrup), opf. af Øernes Andelsselsk. for Indkøb af Foderstoffer, Dampskibsselsk. af 1866's Ekspeditionsbygning, opf. 1913, Arkt. J. Ingvorsen, Havnevagten (opf. 1915), Lodsstation og Station for Redningsvæsenet, foruden den p. 543 nævnte Toldkammerbygning. — Havnens Ejendomme er anslaaet til c. 2,4 Mill. Kr., dens Gæld var $\frac{31}{100}$ 1920 409,310 Kr. Den aarl. Indtægt var 19^{19/20}: Havne- og Bropenge 165,556, Grundleje 5304, Lodspenge og Bugsering 6849 Kr.

I R. findes Bornholms gensidige Søforsikring for Skibe, opr. 1900 (Forsikringssum 1919 386,600 Kr.).

I gejstl. Hens. danner Byen eet Pastorat (siden 1606) med Knudsker Sogn. — Byen er Bopæl for en Dommer og en Politimester (se p. 529) samt Amtmanden. Den hører under Bornholms Amtstuedistr. (Amtsforvalteren bor her), Bornholms Lægekr. (Kredslægen, der tillige er Amtslæge, bor her) og har et Apotek, opr. 1760 i den Gd. paa Storeg., hvor det endnu er. (Schøller, Fra R. Apoteks første Dage, Bornh. Saml. V). Den hører til Amtets 1. Folketingskr. (Opstillingskr.), for hvilken den er Valgsted, Rønne Skattekr., Vestre Skyldkr., 1. Forligskr. og 6. Udskrivningskr. 1. Lægd samt er Sessionssted for Lægdene 1-6. Chefen for Bornholms Væbning, der tillige er Øens Kommandant og Udskrivningschef, bor her.

Ved Toldstedet er ansat en Toldoppebørselskontrollør og 3 Toldassistenter (Toldinspektøren for Bornh. bor her), ved Postvæsenet en Postmester og 3 Assisterter, ved Telegrafvæsenet en Bestyrer og 8 Assisterter og Medhjælpere. Det undersøiske Telegrafkabel (fra Møn, se p. 508) gaar i Land N. for Rønne. Traadløs Telefon København-Rønne aabnes antagelig i Efteraaret 1921.

Jærnbaner. *Rønne-Neksø Banen*, med Sidebanen *Aakirkeby-Almindingen*, er anl. i H. t. Lov af $\frac{8}{100}$ 1894 og Eneretsbevill. af $\frac{8}{100}$ 1897 og aabnedes $\frac{13}{100}$ 1900 (Sidelinjen til Almindingen $\frac{16}{100}$ 1901). Den er 41,63 km og er ligesom de andre bornh. Baner smalsporet (1 m Sporvidde); Anlægssummen var 1,654,279 Kr., af hvilken Staten udredede Halvdelen, Kommunerne langs Banen den anden Halvdel. *Rønne-Allinge Banen*, 31,6 km, er bygget i H. t. Lov af $\frac{27}{100}$ 1908 og Eneretsbev. af $\frac{26}{100}$ 1909 og aabnedes $\frac{9}{100}$ 1913; Anlægssummen var c. 1,393,000 Kr., hvoraf Staten udredede Halvdelen, Amtsraadet og Kommunerne hver en Fjerdedel. Driftsledelsen (Sæde i Rønne) er fælles for begge Baner ligesom for *Almindingen-Gudhjem Banen*, 18,1 km, anl. i H. t. Lov af $\frac{27}{100}$ 1908 og Eneretsbev. af $\frac{14}{100}$ 1910 og aabnedes $\frac{27}{100}$ 1916; Anlægssummen, til hvilken Rønne Havn har bidraget, var c. 828,000 Kr. Hver af de 3 Baner ejes af et Andelsselsk. (Stat, Amts-, Købstads- og Landkommuner). I 19^{19/20} befordredes med R.-Neksø Banen 197,125 Rejsende, Totalvægten af Gods og Kreat. var 45,979 Tons; paa R.-Allinge Banen befordredes 19^{19/20} 90,893 Rejsende, Totalv. af Gods og Kreat. var 20,791 T.; paa Almindingen-Gudhjem Banen var s. Aar de Rejsendes Tal 60,823, Totalv. af Gods og Kreat. 12,190 T. Mellem Rønne og de andre Stationer paa R.-Neksø og Almindingen Banen befordredes 19^{19/20} 106,462 Personer. Totalvægten af Gods og Kreaturer, befordret fra Rønne, udgjorde 24,872 T., til R. 14,629 T.

Dampskibsforbindelsen med Kbhvn. besørjes af *Dampskibsselskabet paa Bornholm af 1866*, Aktiekap. 300,000 Kr., med 3 Skibe; normalt er der Forb. en Gang dagl. (Nalfart), men under Krigsaarene har den til Tider været indskrænket.

Historie. Rønne (1327 Rodne, 1380 Rothna; udt. Rønna) maa vistnok være opstaaet som Købstad omkring Aar 1300, hvilket ogsaa passer med, at dens gl. Kirke i sine ældste Dele kan føres tilbage til Tiden 1280-1300. Som By nævnes den første Gang 1327 i det Skødebrev, hvormed Jens Uffesen (se p. 532) overdrog Ærkebisp Karl den Røde Rodne og Rodne Hrd. for 1000 nye skaanske Mark (ved Panteoverdragelsen 1277 til hans Fader Drost Uffe Nielsen Neb nævnes kun Herredet). Man har kun faa hist. Efterretninger om den fra Middelalderen. Stedet har været meget søgt for sin Sildefangst, saaledes af Greifswalderne, hvis Gildeskraa for deres Jomfru Mariæ Gilde i Rønne Ærkebisp Niels Jonsen godkendte 1378; Gildets Stiftelse synes at gaa tilbage til 1330; Ærkebispens skænkede dem tillige ved s. Lejlighed Fritagelse for Vragafgift i „Rønne Havn“. Greifswalderne søgte Byen med deres Varer i Sildefangsttiden (Sept.-Okt.) og byggede her N. for Kirken i 1433 et Jomfru Mariæ Kapel (se p. 544), til hvis Tjeneste de medførte deres egne Præster. Endnu 1499 stadfæstede Ærkebisp Birger Gunnarsen deres Privilegier; men Lübeckernes Overfald paa Bornholm 1509-10 bragte ham til at lukke Hansestædernes Kirker i hele Lunde Stift, og Kapellet i R. omdannede han 1512 til latinsk Skole (se ndfr.). Af et af Ærkebisp Jens Brostrup 1490 udstedt Brev til Byens Indb., der havde klaget over de store Ægter til Hammershus (de skulde fremtidig kun køre „efter gl. Sædvane“), fremgaar det, at Hovedtilførslerne til Øen gik over R. som dens vigtigste Havneby. Kardinalerne i Rom udfærdigede ²⁹/₅ 1502 100 Dages Afled for de bodfærdige, som besøgte Byens Kirke og gav noget til dens Bygning og Prydelse. Chr. III fornyede 1555 Byens Købstadsprivilegier, og Fr. II stadfæstede ⁴/₁₂ 1562 dens Bysegl, 3 hvide Torsk i blaat Felt (se p. 536); den Bispestkikkelse, som ses over selve Vaabenskjoldet, er vist de Søfarendes og Kirkens Værnehelgen, Bisp Nicolaus. Foruden Handel og Fiskeri har i ældre Tid ogsaa Landbruget været af Betydning for Byen. I 1682 blev 5 Gde i Knudsker drevet af Rønneboere, der havde fæstet dem, men lod deres Bygninger forfalde. Byen led haardt af Pesten i 1618 og 1654, da der døde hhv. 291 og 304; i 1658 havde den 160 næringsdrivende Borgere. Ved Afkastelsen af Svenskeaaet dette Aar udmærkede flere af dens Borgere sig; Villum Clausen (Kelov) skød Printzensköld 8. Dec. paa Storegade, og Borgmester Claus Clausen Kames blev Dagen efter Hammerhus' Overgivelse valgt til Øens midlertidige Styrelse. Som berørt p. 536 byggedes 1688-89 Volde og Grave omkring „Fæstningen Rønne“, og 1744 genoptoges Fæstningsarbejdet, men afbrødes snart igen. Under Krigstruslen fra Rusland i 1761 anlagdes to Kanonbatterier N. og S. for Havnen. Byen har fl. Gange lidt af Ildebrande, saaledes ²³/₇ 1760, da 27 Gde brændte. Den var kun lille: 1710 havde den 1447 Indb., og i 18. Aarh. stod den i Stampe som Landets andre Købstæder, 1769 var der 2058 Indb. Først i 19. Aarh., og især efter dets Midte, er den begyndt at vokse betydeligt; i de seneste Aartier har den nok saa meget faaet Præg af Industri- som af Handels- og Skibsfartsby.

Latinskolen gaar tilbage til 15. Aarh. Den fornyedes ²⁸/₈ 1512 af Ærkebisp Birger og maatte efter Reformationen atter oprettes af Skaanes Superintendent Frands Vormorsden ²³/₅ 1550. Den 30. Maj 1578 udgik der Kongebr. om, at Bornholmerne hver skulde udrede den vedtagne Enesteskillig til Skolemesteren. Den har tidligere været meget lille (1616 havde den dog 29 Dreng og 9 Piger), og den var i Reglen kun forberedende til Optagelse i sjæll. Latinskoler. Ifl. Forordn. af ¹²/₁₂ 1806 ophævedes Latinskolen og omdannedes til en „Middelskole“, en Mellemting mel. Dansk og Lat. Skole, med den Undervisning, der gaves i de fuldstændige Skolers nederste Klasse; ⁸/₅ 1818 blev den atter en fuldstændig lærd Skole med Dimissionsret; ¹³/₃ 1846 blev den atter en Middelskole, idet den mistede sine to ældste Klasser, og ⁶/₅ 1850 blev den „højere Realskole“, som dog vedblivende var Statsskole med Undervisning i Latin og Græsk, hvorfra Eleverne kunde gaa over til de lærde Skolers Afgangsklasser; senere (1883) dannede Lærerne et privat Artiumskursus (med Tilskud fra Stat, Amt og Kommune), der styredes og betragtedes som en Del af Skolen; endelig blev den ved Lov af ¹²/₄ 1892 atter Latinskole; 1903 fik den Navn af „Statsskole“. — Borger- og Kommuneskolen, bygget ved frivillige Bidrag, aabnedes Jan. 1808. (Se Hundrup, Om Lærerstanden, i Rosk. Skoleprogr. 1866; C. G. Koefoed, Fortegn. over samtl. Disciple i

R. lærde Sk., 1818-1900, i R. Skoleprogr. 1901; M. K. Zahrtmann, R. Latinsk. 1512-1912, i Bornh. Saml. VII).

I 18. og 19. Aarh. og særlig i den sidste Menneskealder har R. udviklet sig til at blive Industriby. Den berømte Urindustri opstod, fortælles det (hvad dog ikke er ganske rigtigt, thi alt tidligere i 17. Aarh. var der paa B. urkyndige Haandværkere, hvem Slottets og Kirkernes Sejerværkers Istandsættelse betroedes), ved et Tilfælde. I 1750 strandede nogle engl. Skibe, der bl. a. havde en Del Ure ombord; disse blev sendte omkring paa Øen for at tørres, renses og indtil videre opbevares, navnlig til nogle Rokkedrejere og andre, som mentes skikkede til dette Arbejde. Enkelte begyndte at eftergøre Urene, først i Træ og senere i Metal, og efter 6 Aars Forsøg var man ifl. Thurah naaet saa vidt, at man kunde forfærdige „de skønneste accurateste Stue-Ure af Jern, Staal og Messing af det allerfineste og netteste Slags“. Denne Industri fik sit Hovedsæde i R., hvor der ved 18. Aarhs. Slutn. var c. 30 Urmagere (i de andre Købstæder gerne kun een). Som de første i denne Periode nævnes Brødr. Peter og Otto Arboe. Regeringen støttede denne Industri ved 1794 at sende en Urmager fra Kbhvn., J. V. Armand, over til Øen at undervise de hjemmelærte Urmagere i Teori, og foruden de kendte Slagklokker („Bornholmerure“) begyndte man da ogsaa at fremstille finere Tafellure, men de naaede aldrig tilnærmelsesvis den Udbredelse som de gl. store Ure. Udførslen var til Tider meget stor; i 1801 udførtes fra R. for 9660, i 1806 for 14,160 Rd. I 1820 stiftedes et Selskab til Urmageriets Fremme paa B., men det opløstes 1844, og efter 1850 tog Virksomheden af; Konkurrencen med de indførte billigere Ure førte til, at man fremstillede tarveligere Værker, og før Udg. af 19. Aarh. var Virksomheden ophørt. — Pottemageriet er ligeledes en gl. Industri i R., hvor gl. lader sig ikke oplyse, men i sidste Halvdel af 18. Aarh. var der en Del Pottemagere her (paa bornh. „Pottere“); de var fattige og kunde ikke ernære sig ved Erhvervet, men maatte gaa paa Dagleje og Fiskeri. De havde ikke alle Raad til at holde Værksted med Ovn, men Spekulanter, særlig Skipperne, opførte saadanne og lejede „Potterne“ til at arbejde for sig. Værerne var tarvelige, men Skipperne købte dem for Spotpris og afsatte dem med god Fortjeneste, saa Udførslen blev meget betydelig. Ved 1800 var der i R. 30-40 Pottemagere, og 1803 udførtes fra R. Varer for 8387 Rd. Det bornh. Tegl- og Fajanceværk tilvirkede 1793 og flg. Aar Piber, Skrivetøjer o. a. finere Varer. Det bornh. Efterslægtsselskab, grl. 1805, havde til Opgave at befordre Industrien, og det understøttede en bornh. Pottemager til en længere Rejse for at sætte sig ind i finere Pottemagerarbejde; en Følge heraf blev, at en fremmed Fajancer J. A. C. Spietz anlagde en lille Fabrik for saadanne Varer i R., fortsat af hans Søner, og efterhaanden har B.'s berømte keramiske Industri udviklet sig, i hvilken L. Hjorths Fabrik indtager den førende Stilling i vore Dage. — En tredje Industri, Granithuggeri, begyndte ogsaa 1819 i Omegnen af R.; før den Tid anvendtes Granit væs. til Brosten og Trappesten, men nu begyndte man at behandle Granitsten med finere Redskaber og naaede til at fremstille meget smukke Arbejder til Bygningsbrug og Gravstene, ligesom man gav sig til at slibe og polere den haarde Granit, og store Sliberier anlagdes i R.

Rønne Bys Vedtægter fra 1699 er trykt i Bjerge-Søegaard, Dske Vider og Vedt. I, 198 flg.

R. har ofte været benyttet som Forvisningssted. Af Statsfanger nævnes bl. a. Chr. IV's Svigerdatter Fru Regitze Grubbe (fra 1678 til sin Død 1689) og Jfr. Justine Cathr. Rosenkrantz (fra 1700 til sin Død 1746), begge for forsøgt Giftmord, Fori. Chr. Thura (fra 1779 til sin Død 1787), den sindssyge Dr. med. F. V. P. Fabricius (fra 1779 til sin Død 1817) og Dr. J. J. Dampe (1841-48).

I R. er fødte bl. a.: den bornh. Patriot Jens Pedersen Kofoed 1628, russ. General Herm. Jensen Bohn 1672, Legatstifterinden, Etatsrindinde Marie Kofoed 1760, Fysiologen, Prof. P. L. Panum 1820, den Retslærde, Dr. jur. A. H. F. C. Goos 1835, Medicinalhistorikeren, Dr. med. J. Jul. Petersen 1840 og Maleren Kr. Zahrtmann 1843.

I Rønne Skovplantning staar paa en Røse en anselig Bautasten, *Ørnestenen* (fredl.). Flere andre Bautastene er nu forsvundne, saaledes en Gruppe tæt NV. for den østre Kirkegaard. I Robbedalen paa R. Udmark er der i 1893 ved Opgravning af en Rullesten gjort et Fund af 255 romerske Sølvmønter, væsentligsfra Antoniernes Tid; de synes at have været nedlagte i et Lerkar.

Litt.: Kjøbstaden R. paa Bornholm., i Dsk. Penningmagazin 1835 Sp. 1649. — M. K. Zahrtmann, Det gl. Rønne, i Bornh. Saml. XIII, 1920.

Hasle.

Købstaden Hasle ligger i Nørre-Herred under 55° 11' 5" n. Br. og 2° 7' 56" ø. L. for Kbhvn. — 14° 4' 36" ø. L. for Grw. (beregnet for Kirkens Vestende). Den ligger paa Vestkysten c. 9 km N. for Rønne paa et fladt, men temmelig højt Terræn; Kirken ligger c. 26, Raadhuset 16 m o. H. Dens Udstrækning fra S. til N. er c. 820 m, mod S. er den c. 690 m bred, mod N., hvor den løber spidst til, kun c. 125 m. Hovedaaren er Storegade, der mod N. løber ud i Landevejene til Rutsker og Allinge og mod S. gennem Grønnegade fører til Landevejen til Rønne; Torvet ved Raadhuset er

en Udvidelse af Storegade. De øvrige Gader er for det meste smaa og snævre; de fleste Huse er smaa og i eet Stokv. Byen frembyder intet af Interesse ved Alder eller Bygningsmaade.

Byen har c. 20 Gader og Stræder og et Torv. Købstadsgrunden med tilh. Markjorder udgør 208 ha, og der var $\frac{1}{2}$ 1921 368 Huse.

Paa Markjorderne ligger bl. a. *Bølehuse*, flere Silderøgerier og et Kalkværk. Af Arealet var i 1919 114 ha besaaede, 3 Brak, 53 Grønfoeder og Græsning, 12 Haver o. l., 19 Gader, Veje og Byggegr., 4 Skov og 2 Heder. Det saml. Hartk. var $\frac{1}{4}$ 1905 42 Td., hvoraf 32 hørte til 39 Gde i den egentl. Købstad.

Bygningernes saml. Brandforsikringssum var $\frac{1}{4}$ 1919 3,922,310 Kr. Ved Vurdering til Ejendomsskyld i 1920 udgjorde den saml. Vurderingssum 3,351,000 Kr., deraf Jordværdien 771,000 Kr.

Om *Hasle Købstads Landdistrikt* se under Nørre-Hrd.

Af offentlige og andre **Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Kirken, der ligger højt (se ovenfor), er en temmelig uanselig, hvidtet Bygning, der bestaar af Skib og Kor ud i eet med tresidet, uregelmæssig Afslutn. mod Ø. og med en Tagrytter ved Vestgavlen, der før har haft Kamtakker; endelig et Vaabenhus mod S. Den oprindelige Kirke er vistnok fra 15. Aarh. og er opf. af utilhuggen Kamp, oprindl. med Munkesten om Døre og Vinduer, uden Taarn og Vaabenhus og med Bjælkeloft. Tagrytteren er af Bindingsværk med et spaantækket Spir. Kirken er fra 1847 dækket med en fladbuet Tøndehvælving af Brædder og har nye, store Vinduer og Døre; Vaabenhuset, mod S., er 1883 opf. af Mursten efter Tegn. af Herholdt i Stedet for et ældre Bindingsværks Vaabenhus, paa hvis Gavl Aarst. 1567 og 1749 stod; 1887 anbragtes en Indgangsdør i vestl. Gavl. Fløj-Altartavlen, fra Midten af 15. Aarh., er et rigt malet og forgyldt Billedskærerarbejde, i Midten en Krucifiksgruppe med to svævende Engle, der i Kalke opfanger Herrens Blod, i Fløjene Fremstillinger af Lidelseshist.; Tavlen er i 1847 restaur. af Hilker og i 1902 af Kunstmaler Alfr. Larsen; den har oprindl. haft et Sæt malede Yderfløje, der borttoges i 1847. En ligeledes udsk. sentmiddelalderl. Skt. Olafs Tavle fra Kirken er nu i Nationalmuseet. Prædikestolen er et middelmaadigt Billedskærerarb. fra c. 1610; gotisk Kalkstensfont med Trekløverbuer paa Kummen. Orgelet er fra 1870. Den ældste Klokke er fra 1443; paa den anden findes et langt Vers.

Kirken, hvis Sognepræst tillige er Præst til Rutsker, og som er selvejende, ejer Jan. 1921 en Bankaktie paa 200 Kr. og c. 3,9 ha Jord; dens Gæld var 4818 Kr.

Efter Generalstahens Revision 1920.

gl. Kirkegaard og Kirkegade, er indviet 1853, udvidet 1895 med et andet Stokv.; den har 6 Klasser, 3 Lærere og 2 Lærerinder, Jan. 1921 c. 200 Elever. Et Gymnastikhus er opf. 1906. Til Skolen hører en Pedelbolig. — **Teknisk Skole**, opr. 1879 af H. Haandværker- og Industriforening og drevet i Skolen, fik 1910 sin egen Bygning, Hj. af Kirke- og Sandløkkeg. (Kammersanger Vilh. Herolds Fødested), Arkt. M. Bidstrup; Vinter 1920: 53 Elv. Et **Folkebibliotek**, opr. 1920, har Lokale paa Teknisk Skole.

Fattighuset, Lille-Grønæg., har Pl. for 5 Lemmer. — **Etatsraadinde Koføeds Legatstiftelse** eller **Arbejdshuset**, stift. $\frac{2}{12}$ 1812 af Marie Koføed, Kirkegade, blev 1915 solgt, og der opførtes i Malerstr. en ny tidssvarende Bygning, Arkt. M. Bidstrup, med Hjem for enligstillede Kvinder (8 Lejligheder).

Luthersk Missionshus, Julegade, er opf. 1885; **Evangelisk-luthersk Missionshus**, s. Gade, er opf. 1896; **Indre Missions Missionshus**, Vesterg., er opf. 1900; et **Baptistkapel**, Grønæg., er indrettet i et ældre Hus.

Paa **Kirkegaarden**, der omgiver Kirken, findes en 1851 fra Klemensker Sogn indflyttet Runesten, der oprindl. fandtes i en Bro, „Marevadstenen“, med Indskr.: Ølak lod rejse denne Sten efter sin Fader Sasser, en gav Mand. Gud og Skt. Mikkel hjælpe hans Sjæl (se Wimmer, D. Runemindesm. V, Nr. 9).

Den nye **Kirkegaard**, c. 0,5 ha, er anl. 1906 paa Fælleden S. for Byen; et **Ligkapel** er opf. 1906 (Arkt. M. Bidstrup).

Raad- og Tinghuset for Hasle Kbst. og Nørre-Hrd., paa Torvet ved Storeg., er opf. 1855 i to Stokv. (Arkt., Brandkapt. D. J. Nielsen); det rummer bl. a. paa 1. Sal Retslokalet, der tillige er Byraadssal; i det tilbyggede Arresthus er der Pl. for 4 Arrestanter i 4 Enkeltceller. — Borgmesterkontoret og Forligs- og Ligningskommissionens Lokaler findes i Skolen.

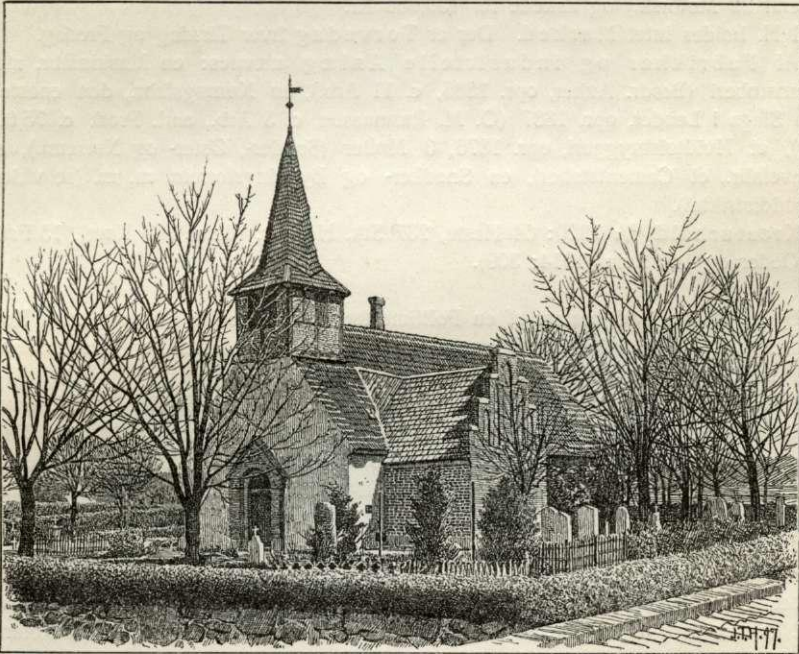
Kommuneskolen, ved den

Det kommunale **Gasværk**, ved Havnegade og Gasværksvej, er anl. 1906; det komm. **Vandværk**, ligeledes 1906, bestaar i et Ledningsnet, idet Vandet ved eget Tryk stiger op i Ledningen ved Marevad og derfra løber til Beholderen ved Pilegaard; det dagl. Vandforbrug er c. 1500 Td. — **Posthuset** og **Telegrafstationen** ligger paa Storegade, **Toldkammerbygningen**, opf. 1907, ved Havnen. — Af andre Bygninger nævnes Præsteboligen, Præsteg., og et Forsamlingshus, Kirkeg., opf. 1885, med Teater.

Paa Torvet staar en ^{8/12} 1908 afsl. Granitsten med Indskr.: „Til Minde om Hovedmændene for Drabet af Printzensköld og Bornholms Befrielse fra det svenske

Hasle Kirke.

Aag den 8. Dec. 1658* og med Navnene paa 10 af Byens Indb., som særlig udmærkede sig i Opstanden.

S. for Byen paa Fælleden („Hasle Frihed“) ligger Eksercerpladsen, som ikke benyttes mere, og Ammunitions- og Krudthuset, som nu er købt af Kommunen og bruges til Magasinbygning. Sydligere ligger **Hasle Plantage**, c. 56 ha (i Landdistriktet), der slutter sig til Sandflugtskoven, og som Kommunen har købt 1891, nu Byens Lystskov, mest bestaaende af lavere Naaetræer; mod N. i Skoven ligger det 1912 opf. „Hasle Badehotel“ (se Landsognet). — Hasle er kendt for sine dybe Brønde.

Indbyggertallet var $\frac{1}{2}$ 1921 1352 (1801: 513, 1850: 853, 1901: 1252). Efter Erhverv fordeltes Folkemængden 1911 (1298) i flg. Grupper: 529 levede af Haandv. og Industri, 158 af Handel o. l., 67 af Transport, 98 af Landbrug, 112

af Fiskeri, 66 af immateriel Virksomhed, 87 som Tyende o. l., 135 levede af deres Midler, 32 væsentligst af offtl. Understøtt., 14 var uden angivet Erhverv.

Ved Udg. af 1919 var der ved Hasle Toldsted hjemmehørende 9 Sejlskibe med 512, 1 Dampskib med 106 R. T., samt 79 Baade (under 4 R. T.).

Hasles Skibsfart var 1918 i udenrigsk Fart: for indgaaende 14 Sejlskibe med 425 Tons Gods, for udgaaende 27 Sejlskibe med 816 T. Gods; i indenrigsk Fart: for indg. 156 Skibe med 2020 T. Gods (deraf 62 Dampsk. med 720), for udg. 152 Skibe med 2837 T. Gods (deraf 57 Dampsk. med 529). — Ved Toldstedet indbragte Indførselstolden 19^{19/20} 1537 Kr. — Ifl. Fiskeriberetn. for 1919 var der i Hasle Tolddistr. 86 Fiskere (deraf 74 Erhvervsf.), der havde 99 Fartøjer (deraf 22 Motorsk.) og fiskede for 139,954 Kr.

I H. holdes intet Marked. Der er Torvedag hver Tirsdag og Fredag.

Af Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes: en Maskinfabr. med Jærnstøberi (Brødr. Anker, opr. 1885, c. 11 Arb.), en Kønrøgsfabr., den eneste i sin Slags i Landet, opr. 1887 (O. M. Rasmussen, c. 5 Arb., aarl. Prod. c. 75,000 kg), et Hvidtølsbryggeri, opr. 1876, 3 Møller (Sønder-, Øster- og Nørreml.), en Stavefabr., et Cementstøberi, en Snedker- og Bygningsforretn. m. m. (se videre Landdistriktet).

Kreaturhold ^{15/7} 1920: 64 Heste, 237 Stk. Hornkv. (deraf 148 Køer), 15 Faar, 2 Geder og 140 Svin (1914: 309).

Byens Øvrighed består af en Politimester, der har Bolig i Rønne, men Kontorafd. her, og en folkevalgt Borgmester, Byraadet, indbefattet Borgmesteren som Formand, af 9 valgte Medl.

Finansielle Forhold. Af Indtægterne i 19^{18/14} nævnes: Skatter 31,433, Overskud af Vandværk 4018, af Gasværk 1559 Kr.; af Udgifterne: Fattigvæs. 3544, Hjælpekassen 411, Alderdomsunderst. 4293, Skolevæs. 10,342, Gader, Veje og Kloakker 3425 Kr. Kommunen ejede ^{31/3} 1914: 215,129 Kr., heraf 181,366 i faste Ejendomme, og skyldte 185,665 Kr. Legatbeløbet var 8913 Kr. Skatteprocenten var 19^{20/21} 8,2, Ligningsproc. 9,3.

Kommunens faste Ejendomme er: Skolen med Gymnastikhuset, Arbejds- huset, Gasværket, Vandværket, et Sprøjtehus, Magasinbygningen paa Fælleden, en c. 2 ha stor Jordlod, den c. 56 ha store Lystskov, en Sportsplads og nogle Kolonihaver.

Byens Politi består af en Betjent og en Nattevagt, Brandkorpset er ordnet efter et justitsmin. Reglement af ^{10/7} 1869.

I *Hasle Bank*, opr. 1903 (indtil 1918 kaldet „H. Haandværker- og Landbobank“), var ^{31/12} 1920 Aktiekap. 200,000 Kr., Indskuddet 1,412,328, Reservef. 70,280 Kr.

Havnen er anl. i Beg. af 19. Aarh. — der var vel tidligere en lille Havn, men den forfaldt saaledes i Tidens Løb, at den ikke engang kunde søges af Fiskerbaade —, i 1828 var der bygget to Moler, 1834 var dens Middeldybde henved 2 m, dens Størrelse henved 1350 m². Ved Uddybning af Havnen 1834 flg. benyttes en ejendommelig Fremgangsmaade. Man fandt et Kullag, som strakte sig ud under Havnen; man tømte dette fra Land og gennemsavede derefter fra en Tømmerflaade det dækkende Sandstenslag, saa at det styrtede ned, og dette lykkedes ogsaa delvis. 1874-77 udvidedes den betydeligt, saa at der dannedes en Yderhavn, og Dybden blev c. 3,8 m; i Omkostningerne deltog Hasle Kulværk, nu Klinker- og Chamottestensfabrikken (se Landsognet) med henved ^{1/3} for at faa et Udskebningssted, og der anlagdes en Skinnevej fra Værket til Havnen; 1892-94

uddybedes Havnen og Indsejlingsløbet til c. 4,4 m, en ny Inderhavn anlagdes, der opførtes en c. 19 m lang Mole m. m. Havnen bestaar nu af 3 Bassiner, tils. c. 27,300 m², Havnepladsen er c. 13,600 m², Bolværkernes Længde c. 825 m. I Yderhavnsens sydl. Hj. er anl. en lille Baadehavn. I den store Yderhavn gaar en c. 4,1 m dyb Rende, det mellemste og inderste Bassin har indtil 4,4 m Vand. Havnevæsenet bestyres af et Udvalg, best. af Borgmesteren og 4 Medl. (to kan vælges uden for Byraadet). Havnsens Gæld var $\frac{1}{4}$ 1920 c. 106,000 Kr.; Indtægterne af Havne- og Bropenge er normalt c. 14-16,000 Kr. aarl. Paa Vestmolen er der et rødt fast Fyr. Ved Havnen er der ansat en Havnefoged og to Lodser. Ved Havnen er der Redningsstation, Det østbornholmske Dampskibsselskabs Ekspeditionsbygning og det ovenn. Toldkammer.

I gejstl. Hens. danner Hasle eet Pastorat med Landdistriktet og Rutsker Sogn. — Byen hører under Rets- og Politikreds Rønne Kbst. m. m. (Dommer og Politimester har begge Kontorafd. her), er Tingsted for Købstaden, Landdistriktet og Rutsker S. og hører til Bornholms Amtstuedistr. (Rønne), Bornholms Lægekr., Amtets 1. Folketingskr. (Opstillingskr.), Rønne Skattekr., Nordre Skyldkr., 2. Forligskr. og 6. Udskrivningskr.' 7. Lægd samt er Sessionssted for Lægd. 7 og 9-11.

Ved Toldstedet er ansat en Toldoppebørselskontrollør, ved Postvæsenet en Postmester og en Postassistent, ved Telegrafvæsenet en Bestyrer (Postmesteren).

Hasle ligger uden for Øens Jærnbaneet, men en ny anl. Landevej er ført igennem Rutsker og Olsker til Allinge. — Den staar ved det østbornh. Dampskibsselskab i Dampskibsforbindelse med Kbhvn. og de østbornholmske Byer.

Historie. Hasle (udt. med langt a; 1569 Hasle) er uden Tvivl en gl. By, da Nørre-Hrd. allerede 1335 kaldes Haslæheret, men naar den er blevet Købstad, vides ikke; den nævnes som saadan 1555, hvorimod der i 1499 kun nævnes Aakirkeby, Rønne og Neksø som Købstæder. Antagelig er den opstaaet af et Fiskerleje, der først i 15. Aarh. naar nogen Størrelse, saa der kan bygges Kirke der; i 1569 kaldes Kirken udtrykkelig *Hasle Capell*, og de til den henlagte Indtægter var ganske ringe i Forhold til Sognekirkernes; Tienden bestod kun i Fisk og lidt Penge. Den har altid været en lille By, som led under Rønnes Nærhed; under Chr. IV var der 1624 endog Tale om at fratage den dens Købstadsrettigheder paa Gr. af dens Lidenhed. Som de andre bornh. Byer led den under Pesten 1618 og 1654, da der døde hhv. 138 og 131 Indb. I de for Øen vigtige Begivenheder 1658, da Byen kun havde c. 60 Borgere, spillede den en væsentlig Rolle, idet en Del af Lederne i Sammensværgelsen mod Oberst Printzensköld havde hjemme her (se p. 533), saaledes Sognepræsten Poul Anker, Jens Pedersen Køfoed, Borgmesteren Peder Olsen og Byfogden Niels Gumløse (begr. i Hasle Kirke). I 1769 havde Byen 428 Indb. — Borgerskolen oprettedes ved kgl. Reskr. af $\frac{13}{11}$ 1789. — Om den opdigtede Person Jens Madsen Køfoed, der skulde være gjort til Frimand af Ærkebisp Birger Gunnarsen $\frac{14}{6}$ 1514 og skulde være født i Hasle 1481, se Hist. Tidsskr. 5. R. IV p. 701 og 704 flg. — I Hasle fødtes 1697 østerrigsk General Poul Mortensen Bohn.

Paa den forhenværende Eksercerplads tæt S. for Hasle er der fremdraget en Gravplads fra ældre Jærnalder, med Brandpletter og Grave med ubrændt Lig.

Allinge-Sandvig.

1897

Købstæderne Allinge-Sandvig, der udgør een Kommune, ligger i Nørre-Hrd. under 55° 16' 33" n. Br. og 2° 13' 39" ø. L. for Kbhvn. — 14° 48' 19" ø. L. for Grw. (beregnet for Allinge Kirkes Vestende). „Byerne“, som de kaldes, ligger smukt paa Øens Nordøstkyst, Allinge c. 4 km fra Hammerens Spids, Sandvig c. 2 km NV. for Allinge, de strækker sig c. 3 km fra S. til N. *Allinge* ligger paa et noget skraanende Terræn; højeste Punkt ved Banegaarden og Nymølle, c. 30 m, ved Kirken er der 11 m. Den strækker sig langs Kysten c. 1150 m, Bredden er mel. c. 190 og 500 m.

Hovedaaren er fra S. til N. fra Banegaarden ad Nygade, Kirkegade og Havnegade, der fører til Vejen til Sandvig. Fra et Punkt paa Havnegade fører Nørregade-Vestergade op til Rønnevejen. Søndergade fører fra Nærheden af Kirken til Tejnvejen og Rønnevejen. Fra Løsebækgade fører Redningsvæsenets Sti over Klippepartiet Næs til Sandkaas, Tejn og Rø. *Sandvig* ligger paa et af Klipper mere gennembrudt Terræn; højeste Punkt er ved Banegaarden, c. 13 m; dens Udstrækning fra SØ. til NV. er c. 500 m; Hovedgaderne er Store- og Vestergade, der fører ud til Vejen til Hammershus, Husene i Byerne er for det meste smaa og i et Stokv., mange med Haver, og gør sig hverken bemærkede ved deres Ælde eller ved Byggemaade, der findes dog nogle smukke Bindingsværkshuse. Byerne er meget søgte som Sommeropholdssteder paa Gr. af det nærliggende Hammershus og dets Omgivelser, og der er talrige Hoteller og Pensionater samt stærk Villabebyggelse mellem og omkring de to Byer.

Byerne har c. 50 Gader og Stræder (deraf c. 20 i Sandvig) og et Torv (Kirketorvet). Købstadsgrunden med tilh. Markjorder udgjorde 1921 401 ha, og der var 523 Huse, deraf 179 i Sandvig. Paa Markjorderne ligger bl. a. den nye Kirkegaard, Allinge Banegaard, Sygehuset, Gdene Egeløkke og Kokkeløkke samt mod NV. Klippedraget Langebjærg. Af Arealet var 165 ha besaaede, 13 Brak, 92 Grønfoder og Græsning, 23 Haver o. l., og 29 Skov. Det saml. Hartk. var $\frac{1}{1}$ 1905 77 Td.; der fandtes 53 Jordbr. i den egtl. Købstad med 61, 111 Jordbr. med særegne Avlsbygninger paa Jorderne med 15, samt forsk. Lodder med 1 Td. H.

Bygningernes saml. Brandforsikringssum var $\frac{1}{1}$ 1921 7,238,613 Kr., deri Præstegaarden og Toldkamret ikke medregnet. Ved Vurdering til Ejendoms-skyld i 1920 udgjorde den saml. Vurderingssum 5,092,000 Kr., deraf Jordværdien 1,169,300.

Om *Allinge-Sandvig Købstæders Landdistrikt*, der er under Indlemmelse i Kommunen, se under Nørre-Hrd.

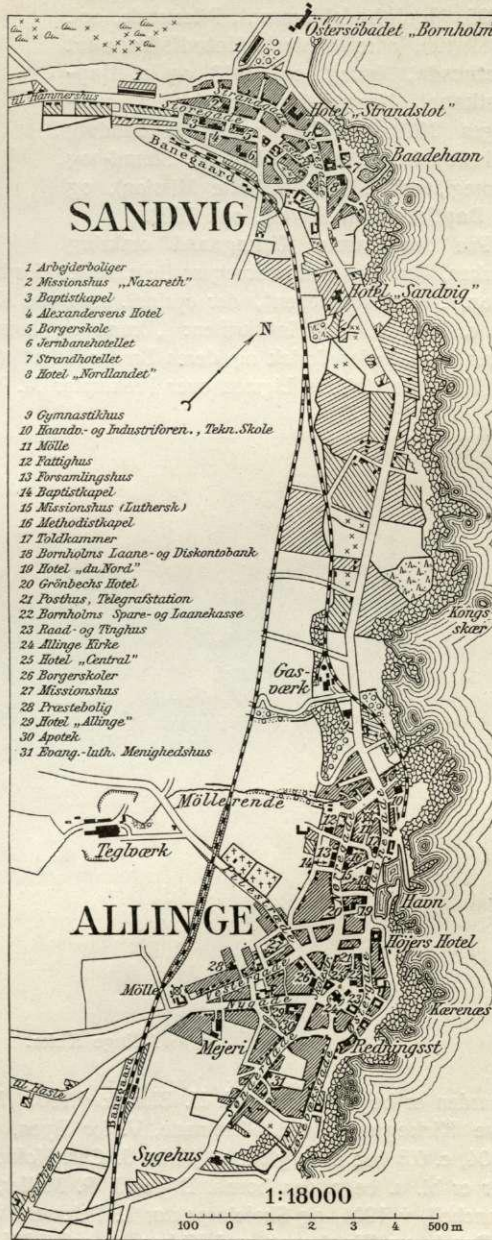
Af offentlige og andre **Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Kirken, i Allinge, ved Kirketorvet, bestaar af Skib, Kor, Tværskib og Taarn mod V. Den oprindl. Kirke, vistnok fra c. 1500, bestod af det af utilhuggen Kamp, med Indfatninger af Mursten, opf. Skib; senere tilføjedes et lavt Taarn, hvis nederste Del var af Kamp, den øvre Del af Bindingsværk, og et Vaabenhus mod S.; Loftet var en fladbuet Tøndehvælving af Brædder; 1865 ombyggedes det c. 16 m høje Taarns øverste Del (Bindingsværket) med takkede Murstengavle. 1892 restaure-redes Kirken, Arkt. M. Bidstrup, ved hvilken Lejlighed Tværskibet og Koret,

begge af gule Mursten, opførtes, Vaabehuset nedreves, og Kirken blev dækket af et malet Træløft i middelalderlig Stil. Kirken er nu lys og rummelig; i Koret, der skilles fra Skibet ved en rund Bue, en forgyldt Altertavle med Vinløv i Relief, Jesu Navnetræk og et Krucifiks af Egetræ, det sidste udf. af Billedhugger N. V. Fjeldskov 1866 (den ældre Altertavle, fra den senere Renæssancetid, hænger nu i Taarnet). Den udsk. Prædikestol med Fr. III's Navnetræk fandtes ved sidste Restauration i Stykker til Dels indmuret under og bag ved det gl. Alterbord; den er nu stærkt restaur. Døbefonten af Kamp er ny. I Loftet hænger en Malmlysekrone med Lübecks Ørn; i nordl. Korsarm et gl. forgyldt Krucifiks. I Kirken er begravet den lybske Foged Junker Blasius v. Wickede, † 1547, hvis Ligsten nu findes i Taarnrummet, hvor der ogsaa er en Ligsten over den næste Foged Herm. Boitins Barn Arxfat Albrecht, † 1556. En Tavle minder om Chr. V's Besøg i Kirken Pinsedag 1687, en anden om Pesten 1618 og 1654. I Kirken hang der indtil Midten af 19. Aarh. en Mindetavle over den tyske Adelsmand Philip Schönaich (den afdøde saas knælende for Christus), der druknede $\frac{2}{7}$; 1577 paa en Rejse til Sverige; Tavlen afhændedes 1860 til Familien. Den ene Klokke, uden Indskr., er middelalderlig og skal være kommet fra Salomons Kapel (Uldall, Kirkekl. p. 134). Udvendig ved søndre Taarnmur er opstillet en Ligsten af Neksø Sandsten over Byskriver Lars Andersen Birch, † 1754, Hus-tru og Børn.

Ved Kirken, der er selvejende, er ansat en Sognepræst, der tillige er Præst i Olsker Sogn. Kirken ejede $\frac{1}{4}$; 1921 11,018 Kr.; dens Gæld var 18,342 Kr.

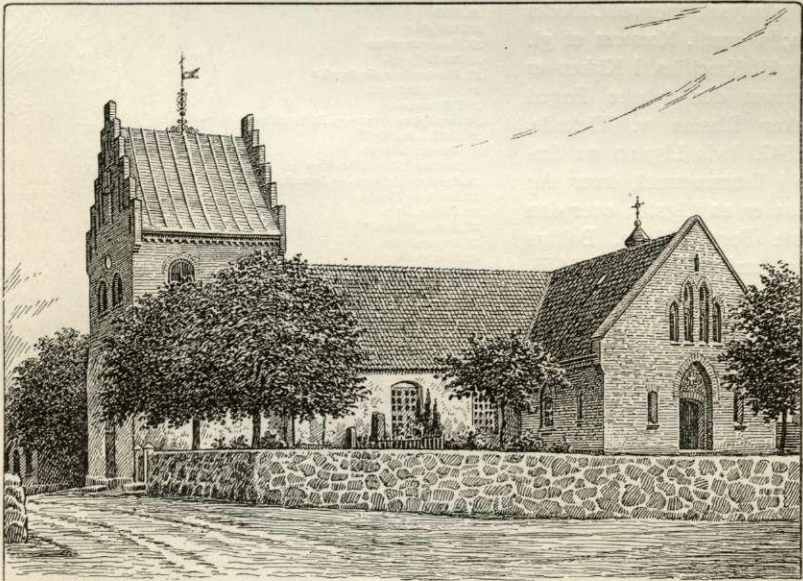

I Allinge ligger **Luthersk Missionshus**, Søndergade, opf. 1875, senere udvidet, **Evang. luthersk Missionshus**, Nørreg., opf. 1895, **Menighedshjemmet**, Pilestræde, opf. 1889 (tilh. Indre Mission), **Metodistkapellet Bethesda**, Nørreg., opf. 1918, og et **Baptistkapel**, Nørreg. (før Afholdshjem, overtoges 1918 af Menigheden), i Sandvig **Missionshuset Nazareth**, mel. Strand- og Storeg., opf. 1894 (tilh. Indre Mission), og et **Baptistkapel**, Storeg., opf. 1893.

Paa den **gamle Kirkegaard** omkring Kirken, hvor der endnu foregaar Begravelser (for højere Betaling), staar en Rune-sten, „Kongevejsstenen“, der oprindl. stod ved Kongevejen i Klemensker Sogn, fra c. 1030-40, med Indskriften: „Brune og hans Broder lod rejse denne Sten efter deres Fader Torlak og deres Broder Eske“ (se Wimmer, D. Runemindesm. V, Nr. 1), endvidere Ligsten over Prokurator M. P. Grønbech, † 1797. Paa Kirke-

Allinge Kirke.

gaarden er begr. Hotelejer J. H. Blanch, † 1901 (Monum. med Portrætmed.). Den **nye Kirkegaard**, ved Pilestræde, V. for Byen, er anl. 1864, udvidet 1883 og 1904, c. 0,8 ha; et Ligkapel (Arkt. J. Chr. Kofoed) er opf. 1907 for c. 6000 Kr.; her er bl. a. begr. den bornh. Digter J. P. Møller, † 1893, Distriktslæge P. E. P. Danchell, † 1904, og Skoleinspektør L. Petersen, † 1904.

Raad- og Tinghuset, ved Kirken, er opf. 1881 i to Stokv., Arkt. M. Bidstrup. Det indeholder i Stuen Kæmnerkontor, Borgmesterkontor, Udvalgsværelse og 2 Arreste, paa 1. Sal Ting- og Byraadssal, Ligningskommissionens Mødesal og

Lokale for Folkebogsamlingen med Læsestue. — Det gamle, af Kamp opførte Ting- og Arresthus, i Sandvig ved Havnen, i et Stokv., opf. c. 1798, er købt af Kommunen og bruges nu til Forsamlings- og Valglokale, medens de tidligere Arrestere er omdannede til Ligvognsport og Sprøjtehus.

Kommunen har een Skole, **Allinge-Sandvig Borgerskole**, med gratis og fælles Undervisning samt udvidet Undervisning (Naturfag, Engelsk, Tysk og Tegning), Skoleplan af 9/7 1918. Til Skolen hører to Skolebygninger: Skolen i Allinge, opf. 1890 i to Stokv., Arkt. M. Bidstrup, med et Anneks, opf. 1897; 6 Klassevær.; den havde 1/1 1921 9 Klasser, hvoraf 2 Parallelkl., 4 Lærere, 3 Lærerinder og 230 Elever; Gymnastiklokale i det tidligere, af Kommunen i 1911 købte Ammunitionshus („Magasinet“, opf. 1818), der er benyttet som Gymnastikhus siden 1903. Skolen i Sandvig, Storeg., er opf. 1893 i et Stokv., Arkt. M. Bidstrup, et Anneks opf. 1907, Arkt. J. C. Kofoed; 1921: 5 Klasser, 3 Lærere, 1 Lærerinde og 139 Elv., samt et 1911 opf. Gymnastikhus (Arkt. J. C. Kofoed), der har kostet 12,495 Kr. — **Teknisk Skole**, Havnegade, er opf. 1895, Arkt. M. Bidstrup, af Haandværker- og Industriforeningen, der ejer og driver den; 1921: 82 Elv. — Om Folkebogsamlingen, der er opr. 1910 og tæller c. 1800 Bd., se ovfr.

Fattighuset, Forlængelsen af Kattedalsstræde, er opf. 1857; Plads til 6 Lemmer. — Byens **Sygehus**, S. for Byen, er opf. 1909, taget i Brug Jan. 1910, Arkt. M. Bidstrup; det har officielt 9 Senge, men Pl. til 16 Patienter (ifl. Overenskomst mel. Amt og Købstæder betaler Amtet Driftsunderskuddet).

Af kommunale Anlæg nævnes et **Gasværk**, N. for Allinge. anl. 1911, og det s. Aar anl. **Vandværk** med Kilder S. for Blaaholtsgd. og N. for Brogd. og Højdebeholder og Filteranlæg N. for Brogd. i Olsker Sogn; det dagl. Vandforbrug er 1900 à 2000 Td. (i Turistsæsonen c. 3000); Værket er anl. som Gravitationsværk, men suppleret med et Borehul ved Brogd. Anlægssummen for Gas- og Vandværk var 325,000 Kr. I Vestergade ligger **Brandstationen**.

Byen har to **Banegaarde**, en i Allinge og en i Sandvig, Stationer paa Rønne-Allinge Banen (se p. 548), opf. 1912, Arkt. O. Funch-Espersen („Archit.“ 25/4 1914). — **Posthuset** og **Telegrafstationen** ligger ved Kirkegade, det 1908 opførte **Toldkammer** ved Havnen.

Af andre Bygninger nævnes *Præsteboligen*, Vestergade, opf. 1910, Arkt. J. C. Kofoed, efter at Skt. Ols Præstegd. var brændt 1908, og Forsamlingshuset *Hammershus*, Nørregade, opf. 1906 af et A/S. En Teatersal, Teaterstræde, findes i Christensens Gæstgiveri.

Et **Lystanlæg** („Danchells Løkke“), N. for Allinge, er anl. paa Distriktslæge Danchells af Kommunen 1907 købte Have, c. 1,7 ha; i Anlægget findes flere smukke Klippepartier, og de af Danchell opførte Lysthuse og Skure er bibeholdte (der er Servitut paa, at Løkken kun maa anvendes til kommunalt Brug).

Indbyggertallet var 1/2 1921 1864, deraf i Sandvig 469 (1801 havde Byerne 585, deraf Sandvig 248; 1850 havde de 908, 1901 2709 Indb.). Grunden til at Folkemængden, som ved dette Aarhs. Begyndelse kulminerede, saa at A.-S. endog var Øens største Bykommune næst Rønne, er gaaet saa stærkt tilbage i de sidste Aar, er dels den store Aftagen i Granitproduktionen bl. a. ved „Bornh. Granitværk“'s Ophør (se under Landdistriktet), dels at den store tyske Turiststrøm er standset ved Verdenskrigen. — Efter Erhverv fordeltes Folkemængden i 1911 (2557) i flg. Grupper: 1460 levede af Haandv. og Ind., 318 af Handel o. l., 165 af Transport, 106 af Landbr., 11 af Mejeridrift, 48 af Fiskeri, 89 af immat. Virksomhed,

169 af Tyendegern. o. l., 107 af egne Midler, 34 væs. af oftl. Underst., 30 var uden angivet Erhverv.

Ved Udg. af 1918 var der ved Toldstedet hjemmehørende 11 Sejlskibe med 196 og 3 Motorskibe med 24 R. T. samt 106 Baade (under 4 R. T.). — Ifl. Fiskeriberetn. 1919 var der i Allinge Told distr. 118 Fiskere (deraf 78 Erhvervsf.), der havde 103 Fartøjer (deraf 27 Motorb.) og fiskede for 323,218 Kr.

Allinge-Sandvigs Skibsfart var 1919 i udenrigsk Fart: for indgaende 56 Skibe med 865 Tons Gods, deraf 1 Dampsk. uden Bestuvn., for udg. 31 Skibe med 106, deraf 1 Dampsk. med 80 T. G., i indenrigsk Fart for indg. 202 Skibe med 1723, deraf 63 Dampsk. med 637 T. G., for udg. 272 Skibe med 6492, deraf 75 Dampsk. med 838 T. Gods.

I Allinge-Sandvig holdes intet Marked. Det er Torvedag hver Lørdag.

Af Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes: flere Stenhuggerier — deribl. Hans & Jørgen Larsens Stenh. (tidl. „Hammersholms Granitværker“), grl. 1885, 40-50 Arb., og Møller og Handbergs Stenh., grl. 1895, c. 40 Arb. —, et Teglværk, anl. 1892, siden 1919 ejet af Arbejdernes Andels-Boligforening, c. 20 Arb., et Savværk, et Maskinsnedkeri, et Andelsmejeri, „Kajbjærggaard“, opr. 1892 m. m.

Kreaturhold ^{15/7} 1920: 99 Heste, 311 Stk. Hornkv. (deraf 182 Køer), 20 Geder, 5 Faar og 202 Svin (1914: 317).

Byens Øvrighed består af Politimesteren (bor i Rønne) og en folkevalgt Borgmester, Byraadet af 11 valgte Medl. med Borgmesteren som Formand.

Finansielle Forhold. Af Indtægterne i 19^{19/14} nævnes: Skatter 69,184 Kr., Overskud af Vandværk 7306, af Gasværk 1584, Bidr. fra Landdistriktet 8396, Tilsk. fra Statskassen i H. t. Lov Nr. 85 af ^{15/5} 1913 4484; af Udgifterne: Fattigvæs. 6302, Hjælpekassen 3467, Alderdomsunderst. 5163, Skolevæs. 25,380, Gader, Veje og Kloaker 5792 Kr. Kommunen ejede ^{31/5} 1914 751,636 Kr., deraf i faste Ejendomme 518,046, og skyldte 513,796 Kr. Legatbeløbet var 51,962 Kr. Skatteproc. var 19^{19/20} 11,22, Ligningsprocenten 14,0. — Da Skatterne truede med at overstige 30%, maatte Kommunen 1916 optage et rentefrit Laan hos Staten mod at stille sig under Statens Tilsyn (Udv. af ^{4/5} 1916, „A.-S.-Kommissionen“).

Kommunens faste Ejendomme er: Raadhuset, Skolebygningerne med Gymnastikhuse, Fattighuset, Brandstationen, det gl. Tinghus i Sandvig, Sygehuset, Gasværket med Bestyrerbl., et Hus ved Allinge Skole og et Hus ved Sandvig Skole, som begge lejes ud, m. m.

Politiet består af 2 Betjente og et Ordenskorps paa 15 Medl. Brandkorpset af 25 Befalingsmænd (en Brandinspektør, 2 Assisterter, 12 Brandmestre og 10 Underbrandmestre) samt 150 menige.

Der er Filialer af *Bornholms Sparekasse*, opr. 1884, og af *Bornholms Laane- og Diskontobank*, opr. 1903.

Havneforhold. Byerne har hver sin Havn. I Sandvig begyndte man 1831 at anlægge en egentlig Havn, men Arbejdet opgaves nogle Aar efter, da Storm gentagne Gange havde ødelagt, hvad der var udrettet. *Allinge* havde indtil 1856 kun en lille Baadehavn med henved 2 m Vand. Da anlagdes Havnen ved ihærdigt og opofrende Arbejde fra Befolkningens Side; den blev sprængt ud i Klippen og kom til at bestaa af en Yderhavn (c. 2350 m²) med indtil 4 m Vand og en mindre Inderhavn, som dannedes ved Udvidelse af den gl. Baadehavn, med indtil c. 3,8 m Vand. Mel. de to Havne er en Port, der består af to, paa Centrumstolper hvilende udad buede Halvporte, som gør det muligt for Skibe at

ligge i Inderhavnen selv under Paalandsstorm. Under Stormfloden 1872 ødelagdes Ydermolen, og de indstyrte Stenmasser gjorde Havnen utilgængelig; først 1876 kunde den atter aabnes. 1884 udvidedes Inderhavnens Bassin til det dobbelte. I 1914-19 er der foretaget nye Arbejder: Uddybning af Inderhavnen, Ombygning og Udvidelse af Havneporten til 11 m.s Brede, Uddybning af Yderhavnen, Ombygning og Forlængelse af dens Nordkaj samt Uddybning af Indløbet, alt for c. 300,000 Kr. Dybden i Indløb og Yderhavn er nu 4,7, i Inderhavnen 4,4 m, Bolværkslængden c. 350 m, hvoraf 150 m i Inderhavnen, Havnepladsens Størrelse c. 7800 m². Som Fyr tjener to røde Lanterner, Bagfyret paa Havnepladsen, Forfyret paa Sydmolens Hoved; paa Nordmolen en hvid Lanterne; under Paalandsstorm slukkes Fyret. Ved Havnen findes Lodser. *Sandvig* har kun en Baadehavn paa Sydsiden af Osand Bugt med indtil 2 m Vand, Havnepladsen er c. 3900 m².

Allinge Havnegade.

Begge Havne er vanskelig tilgængelige under Paalandsstorm, men suppleres af Hammerhavnen (se Landdistr.). — Havnene bestyres hver for sig af et Byraadsudvalg (Borgm. og 4 Medl., hvoraf to kan vælges uden for Byraadet). Allinge Havn ejede 1921 c. 10,000 Kr. og skyldte 171,307 Kr.; Havne- og Bropege udgjorde 19^{20/21} 15,912 Kr. Sandvig Havn ejede intet og skyldte 14,643 Kr.; Havne- og Bropege 544 Kr. — Ved Allinge Havn er en Redningsstation.

I gejstl. Hens. danner Byerne med Landdistriktet og Olsker eet Pastorat. — De hører under Rets- og Politikr. Rønne Kbst. m. m. Allinge er Tingsted for en Del af Retskredsen (se p. 529). Allinge-Sandvig hører under Bornh. Amtstuedistr. (Rønne), Bornh. Lægekr., og har et Apotek, opr. 1898, endvidere under Amtets 1. Folketingskr. (Opstillingskr.), Rønne Skattekr., Nordre Skyldkr., 3. Forligskr. og 6. Udskrivningskr.' 8. Lægd og er Sessionssted for Læggerne 8, 12 og 13.

Ved Allinge Toldsted er ansat en Toldoppebørselskontrollør og 2 Toldassistenter, ved Postvæsenet en Postmester og en Assistent, ved Telegrafvæsenet en Bestyrer (Postmesteren).

Om *Rønne-Allinge Banen* se p. 548; Allinge Havn staar ved Sidespor i Forb. med Banen. I 19^{20/21} befordredes mellem Allinge St. og Øens andre Stationer 24,363 Pers.; Totalv. af Gods og Kreat. afgaaet fra Allinge var 2611 og ankommet til Allinge 3005 Tons; mellem Sandvig (Sandvig St.) og Øens andre Stationer befordredes 20,711 Pers.; Totalv. af Gods og Kreat. afgaaet fra S. var 227, ankommet 1394 T. — Ved det østbornholmske Dampskibsselskab staar Allinge i Forb. med Kbhvn. og de andre bornh. Byer.

Historie. Allinge (1569 Alende) og Sandvig (1434 Sandwig) — et Navn, der uden Tvivl hentyder til den sandede Vig, hvorved Byen ligger; af Amtmand Urne 1756 omtales et Sagn, ifl. hvilket Byen oprindl. skal have ligget tæt ved Salomons Kapel (se der), indtil den blev flyttet efter en Brand — har været Fiskerlejer helt op til vor Tid, og navnlig i Middelalderen spillede de en stor Rolle i de preuss. Hansetæders Efteraarssildefangst under Bornholm; i 1392 paatalte de tyske Ridderes Hærmester de Tab, som Brunsbergs, Danzigs og Elbings Købmænd havde lidt ved Hertug Johan af Mecklenburgs Overfald, medens de laa ved „Alande“ at fange og salte Sild efter gammel Sædvane; 1416 kræver Raadet i Danzig lovlig Ret ydet en Skipper fra Elbing, hvis Skib var strandet, medens det laa ved Feddet (in vitta) „Sandewik“ for at fange Sild; fra 1433 og 34 er bevaret et Par Overenskomster mellem Fogden paa Hammershus Aage Nielsen og tyske Købmænd om at bjærge strandet Gods ved Sandvig, mod at han faar Halvdelen. I Lunde Stifts Landebog 1569 betegnes Byerne som Fiskerlejer, og Allinge Kirke kaldes „Alende Capell“; dens Indtægter var yderst ringe, nærmest bestaaende af en Ol Tiendesild fra hver Fisker, „naar nogen vanker“. Byernes Borgere gjorde Ugedagstjeneste til Hammershus, og deres Kvæg fik mod en lille Afgift Lov at gaa paa Slotsvangen. Endnu 1767 kaldes Byerne i Dske Atlas (III p. 204) Fiskerlejer, der ikke har Købstadsfrihed, „om og de af nogle anses for Købstæder, fordi der handles, lades og losses, saa og haves siden 1708 et Borger-Compagnie“. Om de i det hele formelt har faaet Købstadsrettigheder, er uvist; i det mindste siges der 1810 (Thaarup, Kort Overs. over B. Amt p. 113): „A. og S.'s Købstadsrettighed har først i de senere Tider været indirekte tilstaaet . . . i ældre Anordninger om Købstæderne, f. Eks. Reskr. af ¹⁰/₁₁ 1741 og ⁵/₈ 1744, nævnes disse Byer ikke“. De har ogsaa i Middelalderen og senere haft en Del Betydning som Færgesteder til Skaane, og Hammershus Slotsfærge havde hjemme i Allinge, ligesom dens gode, naturlige Red var et søgt Tilflugtssted for Skibe i Vestenstorm. Chr. V overnattede 13.-15. Maj 1687 i Sandvig; Peter den Store laa 1716 en Nat (20.-21. Aug.) over i Allinge og to Nætter (23.-25. Aug.) i Sandvig, og der opsloges en Lejr S. for Byen for 3-400 syge, som bragtes i Land fra hans Flaade, og nogle Uger senere indskibedes de paa en russisk Flaade i Sænebugten (se Bornh. Saml. IV p. 175 flg.). Det var ved Allinge, at de Svenske gjorde Forsøg paa at generobre Øen ⁴/₇ 1659, men blev slaæede tilbage (se p. 533). Byerne tog ivrig Del i Kaperkrigen 1807-14; paa Reden i Allinge kapredes ⁶/₁₁ 1807 de to første engl. Priser. Som de andre bornh. Byer led de meget af Pesten 1618 og 1654, da der døde hhv. 126 og 102 Mennesker. Det har altid været smaa Byer; 1769 var der i Allinge 303 og i Sandvig 218 Indb.; i 19. Aarh. tog de kun langsomt til, indtil Granitværkets Anlæg, som nævnt p. 559, indledede en stærk Opgangsperiode; men efterhaanden som denne Virksomhed sygnede hen og den tyske Turiststrøm i Sommertiden ebbede ud, er der Tilbagegang.

Litt.: J. Paludan, Barndomsminder fra Allinge, i Bornh. Saml. XIII, 1920. Se videre under Landdistriktet.

Svaneke.

1584

1612

Købstaden Svaneke ligger i Øster-Herred under 55° 8' 3" n. Br. og 2° 34' ø. L. for Kbhvn. — 15° 8' 40" ø. L. for Grw. (beregnet for Kirkens vestl. Ende) paa Øens østligste Punkt. Byen ligger meget smukt paa og omkring tre Klippehøjder, fra hvilke Terrænet falder terrasseformigt ned til Havet, hvor den skærfulde Kyst danner to smaa Bugter, „Vigen“ (bornh. Væjen) eller Nørrevig, mellem de to Odder Møllenakke og Vagtbodnakke, og „Hoppekrogen“, mellem sidstn. og Hullenakke. Den ved Vigen lavtliggende Del af Byen kaldes ogsaa „Vigen“, og den sydl., ligeledes lavtliggende Del kaldes „Hullet“. Fra Højderne er der en smuk Udsigt ned over Byen og Kysten. Ud for Raadhuset er der 15,4 m, ved Kirkens vestl. Ende 18 m o. H. Den ligger c. 30 km ØNØ. for Rønne og 8 km N for Neksø. Byen breder sig over et i Forhold til Indbyggertallet meget stort Areal, idet Købstadsgrunden fra S. til NV. er over 2000 m lang (dog er Strækningen mod NV. næsten ikke og den sydl. Del slet ikke bebygget), en Følge af, at de for det meste med Smaahaver omgivne Huse til Dels ligger spredte mellem den

frembrydende Klippegrund (en Seværdighed er et Hus, i hvis Tagskorsten man kan spytte ned fra Naboklippen). Byen er derfor ogsaa uregelmæssigt bygget med en Del krumme og snævre Gader, der ikke er brolagte, da Underlaget er Klippegrund, men belagte med Grus. Kun faa af Gaderne har Navne. Fra Havnen fører Storegade mod V. til Landevejene til Rønne og Neksø, mod N. gaar Vejen til Listed, mod S. (gennem Søndergde) til Aarsdale. Husene er for det meste smaa og i et Stokv. og gør sig ikke bemærkede hverken ved Ælde eller Byggemaade. Gaderne, hvoraf en Del er navnløse, er kun til Dels brolagte, mange er lagte lige paa Klippebunden, grusede og stenede.

Byen har c. 45 Gader og Stræder og 1 Torv. Købstadsgrunden med tilhør. Markjorder udgjorde 1920 c. 223 ha, hvoraf Markjorderne c. 145. Der var i 1921 380 Huse. Af Arealet var 71 ha besaaede, 45 Grønføder og Græsning, 5 Brak, 11 Haver o. l., 17 Gader, Veje og Byggegr., 31 Skov, 5 Heder, 10 oft. Arealer, 28 Stenmarker. Det saml. Hartk. var $\frac{1}{1}$ 1905 44 Td.; der fandtes 36 Jordbrug med Bygninger i den egtl. Købstad med 29 Td. H., 2 Jordbr. med Bygninger paa Jorderne med 4 Td. H. Paa Markjorderne ligger bl. a. Svanegaard, c. 27 ha, Svanemøllen, et Savværk og Plantagen Sydskov.

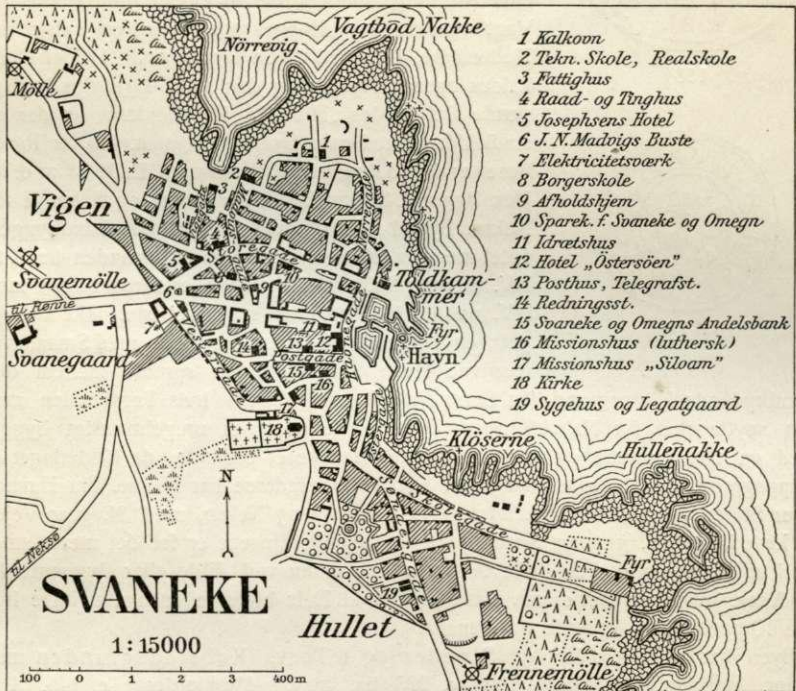
Byningernes saml. Brandforsikringssum var 1920 c. 3,800,000 Kr. Ved Vurdering til Ejendomsskyld i 1920 udgjorde den saml. Vurderingssum 3,306,000 Kr., deraf Jordværdien 604,000 Kr.

Af offentlige og andre **Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Kirken, mod S. i Byen, fornyet ind- og udvendig og udvidet (Skib og Kor) i 1880, Arkt. M. Bidstrup, bestaar af Skib med Apsis mod Ø. og Taarn mod V. og er bygget af Kamp og Mursten. Vinduerne er rundbuede. Det lave, firkantede Taarn er fornedet af Kamp, medens Overdelen er af Bindingsværk, over hvilket

der hæver sig et spaantækket Spir (istandsat efter Lynnedslag ^{19/6} 1905), paa hvis Top en Fløj med en Svane. I Forhallen under Taarnet er der Indgang fra N.; Kirken er dækket med et tresidet Træloft; over Skibets Østgavl er der en lille Tagrytter. Den ældre Kirke bestod af et aflangt, retkantet Skib af meget raat opsatte Kampestenmure og et Vesttaarn som det nuv.; tidligere havde Kirken endvidere Bindingsværksudbygninger i N. og S. Altertavlen er et Maleri (Christus og Synderinden) fra 1882 af A. Dorph; Prædikestolen er et middelmaadigt Billedskærerarb. fra 1685; Træfont. Smuk Malmlysekrone fra 1673, skænk. af Borgm. Poul Kofoed, som 1674 sammen med flere andre har ladet Kirken male og staf-

Efter Generalstabens Revision, 1920.

tere, og Magdalene Margr. Heslers Datter; i Forhallen Mindetavle over Chr. V's Besøg paa Bornh. 1687 og to Series pastorum siden 1529. Et Skib (skænk. 1918 af Kbmd. A. Gram) samt et Krucifiks og et Nadverbillede (skænk. 1919 af Godsforvalter Dahl Jensen) er ophængte i Kirken.

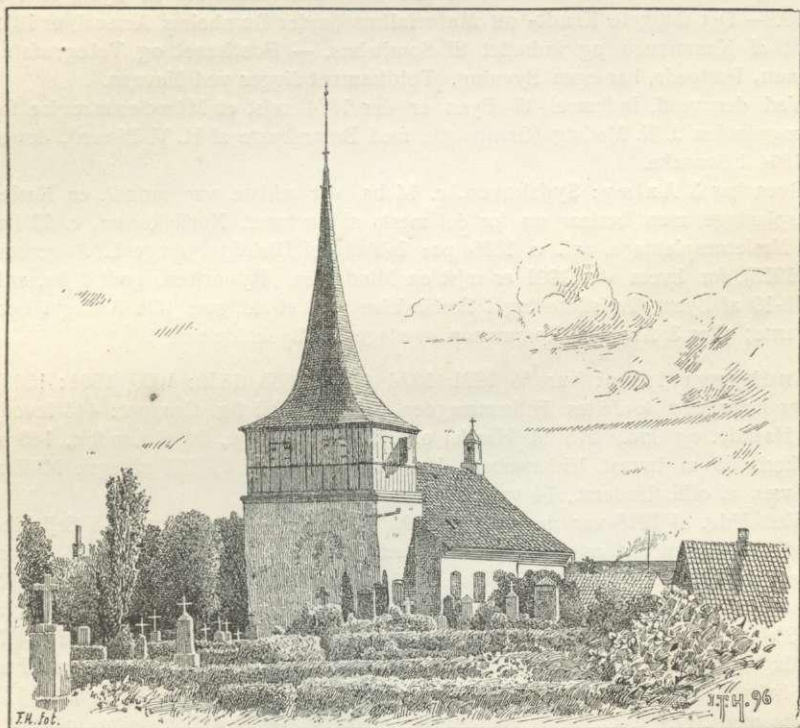
Ved Kirken, der er selvejende, er ansat en Sognepræst, der tillige er Præst i Ibsker Sogn. Den ejede i 1920 c. 6900 Kr.; dens Gæld er c. 6000 Kr.

Missionshuset Siloam, ved Kirken, er opf. 1897 af Indre Mission. **Luthersk Missionshus**, i en Sidegade i Nærheden, er opf. c. 1900. **Evang.-luth. Missionshus** ligger ved Torvet. Et 1893 opf. **Baptistkapel** ved teknisk Skole er solgt til Frelsens Hær.

Paa **Kirkegaarden**, ved Kirken, c. 0,7 ha, der 1920 er udvidet mod V., er der 1892 opf. et Ligkapel. Ved den nordl. Indgang staar en Runesten (før i Vaabenhuset), „Gyldensaa-Stenen“, fra c. 1080-1100, der blev fundet i en Bro over en Bæk til Gyldensaa, med Indskriften: „Bove lod Stenen rejse efter Økel, sin Fader. Gud og Christus hjælpe Sjælen“ (se Wimmer, D. Runemindesm. V, Nr. 22); desuden findes der opstillet to Ligsten, den ene over Albret Wolfsen, „som blev formedelst sin Troschab Schyld til sin Herre Konge oc Federnelandid af de Svenske i hiel slagen for Nexø den 9. Junij 1645, hvis Siel Gud hafver“, og en anden over Landsdommer Ancher Anthoni Müller, † 1716, og Hustru.

Svaneke Kirke.

Raad- og Tinghuset, Storegade, er opf. 1858 for Svaneke Kbst. og Øster-Hrd., i to Stokv., Arkt. Brandinspektør D. J. Nielsen; det indeholder Tingstue, et Udvagsværelse, tillige benyttet af Forligskommissionen m. m., Byraadssal; Arresterne (3 Enkelt- og 1 Dobbeltcelle) er nedl. og bruges til Detentionslokaler; Bolig for Raadhustjeneren. Et tidligere Tinghus var opf. 1798.

Den kommunale **Borgerskole**, mel. Storegade og Torvet, er opf. i Slutn. af 18. Aarh. i et Stokv. og har, fra $\frac{1}{4}$ 1920, 6 Klasser og 2 Realklasser (de sidste paa Tekn. Skole), der dimitterer til Realeksamen, 5 Lærere, 1 Lærerinde og Haandgerningslærerinde; Jan. 1921 var der 190 Elever. — **Teknisk Skole**, mod N. i Byen ved Kysten, er opf. 1890 (Bygmester H. Munch Hansen).

Idrætshuset, ved Havnen, er opf. 1900 af Svaneke Skyttekreds, men senere

overgaaet til et Aktieselskab og bruges nu til Forsamlings- og Gymnastiksal af Skolen og andre Foreninger.

Fattighuset, nær ved teknisk Skole, har 3 Lejligheder. — **Legatgaarden**, Søndergade, er opf. 1833 ved Legat af Etatsrindinde M. Kofoed (Gavebr. af ²/₁₂ 1812) til et Arbejdshus, men nu indrettet til Friboliger (6 Lejligheder, hver med to Vær. og Køkken). — **Sygehuset**, ved Legatgaarden, er opf. 1914 (Bygmester M. Davidsen) af Svaneke og Ibsker Kommuner med Tilskud fra Amtet, der betaler Driftsunderskuddet; det har i alt 5 Senge; en Bygning, der tilhørte Legatgaarden og indeholdt to Sygestuer, er overladt Sygehuset.

Et kommunalt **Elektricitetsværk**, ved den vestl. Indkørsel til Byen, er opf. 1909. — Det tidligere **Krudt- og Materialhus** (under Bornholms Arsenal) er 1912 købt af Kommunen og indrettet til Sprøjtehus. — **Posthuset og Telegrafstationen**, Postgade, har egen Bygning. **Toldkamret** ligger ved Havnen.

Ved den vestl. Indkørsel til Byen er der 1874 rejst et Mindesmærke for Sprogmanden J. N. Madvig (Granitstøtte med Bronzebuste af H. V. Bissen), der er f. 1804 i Svaneke.

Byen har 3 Anlæg: **Sydskoven**, c. 14 ha, det ældste, var oprindl. en Naaletræsplantage, men bestaar nu for det meste af Løvtræer. **Nordskoven**, c. 22 ha, en Naaletræsplantage, anl. c. 1880 paa Initiativ af Distriktsdyrlæge L. Jürgensen († 1918), for hvem der 1901 er rejst en Mindesten. **Byparken**, godt 2 ha, anl. 1918-19 af Byens Turistforening i Forbindelse med et tidligere lille Anlæg i Ler-kulerne; efter 3 Aar skal Kommunen overtage Vedligeholdelsen.

Indbyggertallet var $\frac{1}{2}$ 1921 1324 (1801: 663, 1850: 1009, 1901: 1304). Efter Erhverv fordeltes Folkemængden 1911 (1320) i flg. Grupper: 443 levede af Haandv. og Ind., 213 af Handel o. l., 123 af Transp., 60 af Landbr., 140 af Fiskeri, 66 af immat. Virksomhed, 104 som Tyende o. l., 121 af egne Midler, 36 væs. af offtl. Underst., 14 var uden angivet Erhverv.

Ved Udg. af 1918 var der ved Svaneke Toldsted hjemmehørende 15 Sejlskibe med 170, 3 Motorsk. med 20 R. Tons, samt 163 Baade (under 4 T.). — Ifl. Fiskeriberetn. 1919 var der ved Tolddistr. (Christiansø indbef.) 240 Fiskere (deraf 175 Erhvervsf.), der havde 254 Fartøjer (deraf 49 Motorb.) og fiskede for 625,493 Kr. — Skibsfarten var 1919 i udenrigsk Fart for indgaaende 27 Sejlskibe med 524 T. Gods, for udg. 31 Skibe med 409 T. G., deraf 1 Dampsk. med 182, i indenrigsk Fart for indg. 145 Skibe med 2991 T. G., deraf 59 Dampsk. med 1421, for udg. 165 Skibe med 2179 T. G., deraf 70 Dampsk. med 951. — Ved Toldstedet indbragte Indførselstolden 19¹⁹/₂₀ 4148 Kr.

Af Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes et Dampsavværk, 2 Baadebyggerier, et Bryggeri, flere Silderøgerier og Stenhuggerier m. m.

Kreaturhold ¹⁵/₇ 1920: 43 Heste, 187 Stk. Hornkv. (deraf 110 Køer), 2 Geder og 132 Svin (1914: 457).

Byens Øvrighed bestaar af en Politimester og en folkevalgt Borgmester, Byraadet af 9 valgte Medl. med Borgmesteren som Formand.

Finansielle Forhold. Af Indtægterne i 19¹⁸/₁₄ nævnes: Skatter 26,917, Overskud af Elektricitetsværk 6926; af Udgifterne: Fattigvæs. 4909, Hjælpekasser 493, Alderdomsunderst. 2825, Skolevæs. 10,490, Gader, Veje og Kloakker 1753 Kr. Kommunen ejede ³¹/₃ 1914 161,924 Kr., deraf 136,630 i faste Ejendomme, og skyldte 132,686 Kr., Legatbeløbet var 12,505 Kr. Skatteproc. udgjorde 19²⁰/₂₁ 7,1, Ligningsproc. 9,0.

Kommunens faste Ejendomme er: Borgerskolen, Fattighuset, Legatgaarden, Sprøjtehuset, Nordskov og Sydskov Plantage m. m.

Politikorpsset bestaar af en Formand og 10 Md., Brandkorpsset af 1 Brandinspektør, 1 Assistent, 2 Brandmestre, 3 Sprøjtemestre, 2 Straalemestre og 10-16 Md. Der er 1 Politibetjent, fælles for Byen og Øster-Hrd., og en Navvagt, ansatte og lønnede af Amtet.

I *Sparekassen for Sv. og Omegn*, opr. 1895, var $\frac{81}{3}$ 1919 Indskuddet 2,882,002, Reservef. 198,701 Kr. I *Sv. og Omegns Andelsbank*, opr. 1902, var $\frac{81}{12}$ 1919 Aktiekap. 200,000, Indskuddet 1,617,171, Reservef. 61,434 Kr.

Havnen. I ældre Tid havde Byen en ret god Havn, men ved Beg. af 19. Aarh. var den næsten helt ødelagt paa Gr. af manglende Tilsyn. Ved 1810 begyndte man, navnlig ved Købmand Jeppe Holsts Bestræbelser, at anlægge en ny, som sprængtes ud i Klippegrunden; 1816 var der indtil 2,2 m Vand, c. 1850 uddybedes den sydl. Del, 1866 var Dybden c. 3,7 m; ved Stormfloden i Nov. 1872 blev den imidlertid saa godt som ødelagt, og Arbejdet maatte genoptages; 1877 var det færdigt, det havde kostet 240,000 Kr. Af senere Arbejder nævnes, at der 1907 til Beskyttelse af Indsejlingen byggedes en Bølgebryder, saa at Havnen med østl. Vind nu kan besejles længere end før, og 1912 foretoges ny Udvidelse og Uddybning (Havnen genaabnedes $\frac{10}{10}$ 1912). Den bestaar af en Forhavn, der kun kan benyttes af Baade (mod N. ved Vigen er der ogsaa Landingssted for Baade), en Yderhavn med 4,4 og en Inderhavn med 3,7 m Vand; mel. Yder- og Inderhavnen er der en Port (fornyet 1895), hvorved Rulning kan holdes ude fra Inderhavnen. Havnen er vanskelig tilgængelig ved østl. og nordøstl. Storme, hvilket formentlig skyldes den forandrede Retning, som ved en Ombygning gaves den ydre Mole. Med Paalandsstorm kan Skummet staa indtil 30 m i Vejret og føres langt ind i Byen. Havnens Størrelse er c. 5800, Havnepladsens c. 7800 m², Bolværkernes Længde i Yderhavnen c. 60, i Inderhavnen c. 105 m. Havneudvalget bestaar af 4 Byrådsmedl. og Borgmesteren som Formand. Den ejede $\frac{1}{4}$ 1920 c. 117,600 Kr. i faste Ejendomme og havde c. 213,400 Kr. Gæld; den aarl. Indtægt af Havne- og Bropege var $19^{20}/_{21}$ c. 24,000 Kr. (før Krigen c. 20,000 Kr., $19^{17}/_{18}$ kun 8678). Paa Yderenden af Bølgebryderen er der et fast, hvidt og grønt Fyr. I 1918-19 opførte Staten paa Hullenakke (*Sandkaas Odde*) et Fyranlæg (Blinkfyr, tændt $\frac{15}{1}$ 1920) med Fyrtaarn, Sireneanlæg og Fyrmesterbolig. Ved Havnen er der Lods og Redningsstation. Fra Havnen besørger Motorbaad Sv. i Dampskibsforbindelse med Christiansø. Ved det Østbornh. Dampskibsselskab staa Sv. i Dampskibsforbindelse med de bornh. Havnebyer og Kbhvn. Endv. staa Sv. i Postforbindelse med Øster-Marie Jærnbane-station.

I gejstl. Hens. er Svaneke forenet med Ibsker til eet Pastorat. — Byen hører under Retskr. Neksø Kbst. m. m. (Dommeren har Kontorafd.) her og er Tingsted for en Del af Retskredsen (se p. 529). Den hører under Bornh. Amtstuedistr. (Rønne), Bornh. Lægekr. (Rønne), Amtets 2. Folketingskr. (Opstillingskr.), Neksø Skattekr., Østre Skyldkr., 4. Forligskr. og 6. Udskrivningskr. 14. Lægd samt er Sessionssted for Læggerne 14-19.

Ved Toldstedet er ansat en Toldoppebørselskontrollør, ved Postvæsenet en Postmester og en Assistent, ved Telegrafvæsenet en Bestyrer (Postmesteren).

Historie. Svaneke (udt. Svannike; 1491 Swanicke) nævnes ligesom Rønne som Købstad i Slutn. af 15. Aarh. og fik ligesom den sine Privilegier fornyede i 1555. Til dens ældste Historie kender man intet; kun saa meget kan siges, at den i Middelalderen

sikkert har været en vigtig Fiskeplads, til hvilken de nordtyske Byers Handelsskibe søgte. I 1610 brændte næsten Halvdelen af Byen (en mindre Brand fandt Sted ²⁴/₅ 1751). Da de Svenske under Wrangel gjorde Landgang ved Malkværnen noget N. for Neksø, ydede kun en Del unge Svanekeboere tapper Modstand under Anførsel af Raadmandssønnen Albret Wolfen, der blev skudt og begravet i Svaneke Kirkes Vaabenhus (se p. 565). I 1658 havde Byen 70 Borgere; 1769 var Indbyggertallet 669. Borgerne udvirkede, at Byen fik en dansk Skole ved kgl. Reskr. af ¹⁶/₅ 1750. Chr. V boede 8.-10. Maj 1687 i Byen i Vicelandsdommer Müllers Gaard. I 17. og 18. Aarh. har den sikkert været en ret livlig Handelsby, og Havnens Anlæg i Beg. af 19. Aarh. gavnede den meget og bevirkede, at den endog en Tid kunde optage Kampen med Neksø som Østbornholms vigtigste Handelsplads, men Havnens Ødelæggelse under Stormfloden 1872 gjorde den stor Afbræk. — Sv. „Hospital“ har vel egentlig kun været et Fattighus, der gav 3-4 fattige Husly og Varme; det er vist ikke ældre end fra 18. Aarh.

Litt. J. N. Madvig, Livserindringer p. 24 fl., Kbhvn. 1887; Cit., Svaneke, i Folkelæs. 1903-4 p. 455 fl.; I. Windfeld Hansen, Udsprængningen af et Havnebassin i fast Granit ved Sv., i Tekn. Foren. Tidsskr. 1879-80 p. 51 fl.

Neksø.

1584

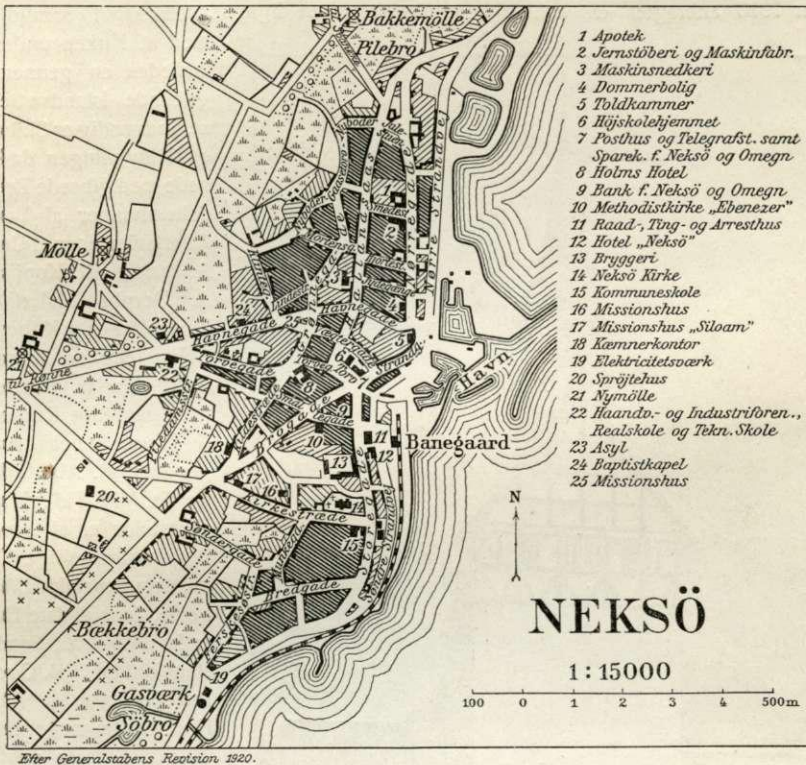
Købstaten Neksø, Øens næststørste By, ligger i Sønder-Hrd. under $54^{\circ} 3' 38''$ n. Br. og $2^{\circ} 33' 24''$ ø. L. for Kbhvn. — $15^{\circ} 8' 4''$ ø. L. for Grw. (beregnet for Kirkens Vestende) paa Østkysten paa en flad Kyststrækning, hvis Underlag er Sandsten, og som c. 4 km S. for Byen gaar over til Sandbund med Klitdannelser. Ogsaa Markjorderne er lavtliggende, men ikke langt mod V. hæver sig en ret betydelig Højdestrækning, der mod N. gaar over i Helvedes- og Paradisbakkerne. Kirken ligger c. 3 m, teknisk Skole ved Byens vestlige Indkørsel godt 8 m o. H. Byen

ligger c. 8 km S. for Svaneke og c. 30 km ØSØ. for Rønne. Dens Udstrækning fra N. til S. er c. 1260 m, dens største Bredde er c. 890 m. Hovedgaderne er den fra Havnen løbende Strandgade, der ved Torvet deler sig i Storegade, som fortsættes i Landevejen mod S., der fører til Rønne gennem de sydl. liggende Sogne, og Brogade, som fortsættes i Stormgade og udmunder i Vejen til Langede By, samt den mod SV. gaaende Havnegade, der fører ud til den nordl. Landevej til Rønne; endvidere maa nævnes de mod N. gaaende Gader Nørregade og Hallandsaas, som fører til Vejen til Svaneke. Paa Markjorderne er der i de senere Aar kommet en Del Huse og smaa Villaer langs Vejene, og navnlig ved Vejen mod N. langs Stranden til Frederiks Stenbrud. Byens Huse er for det meste i et Stokv. og mange er endnu af Bindingsværk, om end ikke særlig gamle. Karakteristisk for Byen er de mange omkring Gaardspladser og Haver omhyggelig opsatte Sandstensgærder, der delvis er rejste af Affaldet fra Frederiks Stenbrud.

Byen har 45 Gader og Stræder og 1 Torv. Købstadsgrunden med tilh. Markjorder udgjorde 1921 431 ha (deraf Markjorderne c. 375). Der var i 1921 735 Huse. Af Arealet var i 1919 144 ha besaaede, 8 Brak, 129 Grønfoder og Græsning, 31 Haver o. l., 29 Gader, Veje og Byggegr., 41 Skov, 30 ofl. Arealer. Det saml. Hartk. var i 1905 82 Td.; der fandtes 48 Jordbr. med Byg-

ninger i den egtl. Købstad med 59, 15 Jordbr. med Avlsbygninger paa Jorderne med 10, 14 Jordbr. med Bygninger i de tilgrænsende Distrikter med 12 Td. H. Paa Markjorderne ligger bl. a. Gasværket og Vandværket.

Bygningernes saml. Brandforsikringssum var $\frac{1}{4}$ 1921 8,687,265 Kr. Ved Vurdering til Ejendomsskyld i 1920 udgjorde den samlede Vurderingssum 7,873,000, deraf Jordværdien 1,979,000 Kroner.

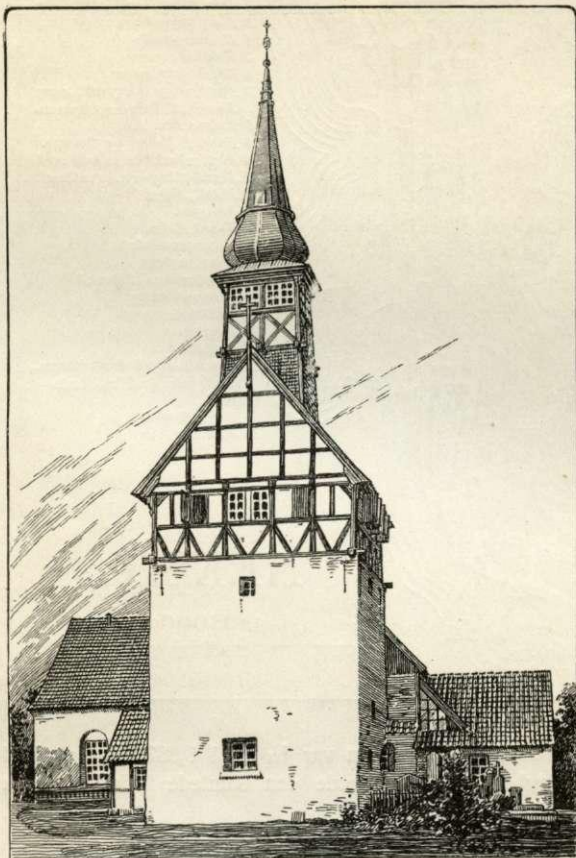
Af offentlige og andre **Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Kirken, ved Storegade, er en ret anelig, men tarvelig Bygning, der er opf. af Kamp og hvidtet. Den bestaar af et Skib uden Kor, et lavt Taarn mod V., en større Tilbygning mod N. ved Skibets østl. Ende, saa at Kirken har Plan som en ret Vinkel, samt to Vaabenhuse, et mod N. og et mod S., og et lille Sakristi ved Skibets østl. Ende. Kirken har oprindl. været meget lille; 1569 kaldes den kun Kapel; den var indviet til Skt. Nicolaus; ved en Restauration 1730-31 forhøjedes Murene 2,5 m (paa Pulpituret staar: „Men Kirkens Væрге saasom den, der hele Værket gjorde klar, Capitainen Ole Sonne var“). Tilbygningen mod N. er tilføjet

1760 efter en over Bygningens Dør indmuret Sten med Fr. V's Navnetræk og Indskriften: „Kirkens langsom samlet Skat — Haver denne Bygning sat — Kongen hertil Stene gav — Byens Folk hjalp ogsaa brav“. Det nordl. Vaabenhus (nu Ligkapel) er af Bindingsværk, ligesom Taarnets øverste Del, paa hvis Sadeltag der 1910 anbragtes en kobberklædt Tagrytter (en lign. fandtes 1756), samtidig

Neksø Kirke.

med at Kirken underkastedes en gennemgribende Istandsættelse. Indvendig er Skibet og Tilbygningen dækkede med gibsede Tønde-hvælvinger af Træ. Altertavlen er en af Carl Andersen udf. Kopi af A. Dorphs Maleri i Emauskirken i Kbhvn. („Kun eet er fornødent“), der er indfattet i en samtidig Ramme (i Taarnrummet hænger den gl. Altertavle fra Fr. VI's Tid). Prædikestolen er et tarveligt, fra forskellige Tider sammenstykket Arbejde, hvis ældste Del er fra 17. Aarh.; Sandstensfont fra 1784. Over Prædikestolen et lille Krucifiks fra meget sen Tid; i Skibets vestl. Ende et Pulpitur med Orgel. I Sakristiet en lille Knæleskranke med Billedskærerarb. i Renæssancestil: Christus og 6 Apostle, og Indskriften: Joachim Kock,

Elsebet Tesmers, Anno 1639. I det sydlige Vaabenhus findes to Trætavler, der minder om Chr. V's Besøg i Maj 1687 og Prins Chr. Fr.'s (Chr. VIII) Besøg med Kornetten Freja i Juli 1824.

Ved Kirken, der er selvejende, er ansat en Sognepræst (indtil $\frac{1}{4}$ 1921 ogsaa Præst i Bodilsker). Den ejede $\frac{1}{1}$ 1919 i Kapitaler 7330 Kr., noget over 1 ha Jord, i aarl. Arvefæsteafgift for solgt Jord 212 Kr.; dens Gæld var 8670 Kr.

Metodistkirken Ebenezer, Smallegade, er opført 1895, Arkt. Niels Jensen. **Valgmenighedskapellet Siloam**, Kirkestr., er opf. 1870; et **luthersk Missionshus**, Havnegade, 1880, et **Baptistkapel**, Havneg., 1881, **Indre Missionshus**, Nygade, 1897.

Den gamle Kirkegaard, ved Kirken, er nedlagt (sidste Begravelse fandt Sted

1919); der findes flere smukke Sandstensmonumenter fra Empiretiden. Den nye **Kirkegaard**, noget over 1 ha, c. 625 m S. for Byen ved Vejen, der fører V. om Ferskesø, er indviet 1899. Kommunen har erhvervet et mod S. liggende Gartneri til Udvidelse.

Raad-, Ting- og Arresthuset, Storeg., med Indskr.: „Ingen maa tage sig selv Ret“, er opf. 1856 i et Stokv. og indeholder en Sal, der baade benyttes til Retslokale og Byraadmøder, et Udvalgsværelse, Politistation, Politifuldmægtigkontor samt 3 Enkelt- og 1 Fællesarrest. — Det gl. Raadhus, af Sandsten, paa Havnepladsen, oprindl. i et Stokv., er nu blevet forhøjet med et Stokv. til og benyttes til Havnepakhus. — En kommunal Kontorbygning, med Kæmnerkontor, er indrettet i en Gaard i Kildestræde (se ndfr.).

Den kommunale **Borgerskole** bestaar af to Bygninger, liggende hver paa sin Side af Storegade, samt et Sløjdlokale, indrettet i den gl. Degnebolig, og en Gymnastiksal. I den ældre Skolebygning, eet Stokv., er 2 Klasseværelser, i den nye, opf. 1883, i 2 Stokv., 6 Klasseværelser. Hele Skolen har 10 Klasser, 5 Lærere, 2 Lærerinder og $\frac{1}{1}$ 1920 312 Elever. — **Realskolen**, opr. 1885, der holdes i den for Enden af Havne- og Torvegade 1884 opf. Haandværker- og Industriforening (2 Stokv.) og for dennes Regning, har Ret til at afholde Mellem-skole- og Realeksamen; c. 110 Elv. — **Teknisk Skole**, i s. Bygning, er opr. 1884, ligeledes af Haandværker- og Industriforeningen; c. 60 Elv. (det af samme 1896 opr. Bornholms private Seminarium er nedl. 1917). — Desuden er der en Pogeskole.

Sygehuset, N. for Byen ved Vejen til Frederiks Stenbrud, fælles f. By og Amt (det sidste betaler Driftsunderskuddet), har to Afdelinger, hvoraf den ene for epidemiske Sygdomme. Den egentl. Sygeafd. opførtes 1900 med 12 Senge for c. 24,000 Kr., Epidemiafdelingen 1906 med 8 Senge for c. 12,000 Kr.

Den Etatsraadinde Kofoeds Legat tilhørende Arbejdsgaard, ved Torvet (Legatet stiftedes 1812 med 8500 Rd., Gaarden købtes 1820 for 3500 Rd.), hvorved var forbundet et Sygehus, afhændedes 1908 paa Foranledning af Byraadet og Bestyrelsen for Sparekassen for Neksø og Omegn for at faa Torvet udvidet, hvorved dette fik en temmelig rektangulær Form og den dobbelte Størrelse, nu c. 1950 m². Legatet fik 14,000 Kr. for Gaarden og opførte 1907 et **Børneasyl**, Havnegade, Arkt. C. Brandstrup, paa en af Kommunen skænket Grund; Plads til c. 50 Børn. Foruden dette ejer Legatet c. 20,500 Kr., hvis Renter anvendes dels til Driften af Asylet, dels til Hjælp til Husleje for enligstillede ældre Kvinder, navnlig saadanne, der før havde Bl. i Arbejdsgaarden. — I den kommunale Kontorbygning (se ovfr.) er der 2 større og 7 smaa Lejligheder til Udleje til ældre enligstillede Kvinder og Mænd; desuden har Kommunen 9 Lejligheder paa forsk. Steder i Byen for Fattiglemmer eller Husvilde.

Af kommunale Anlæg nævnes: **Gasværket**, S. for Byen, opf. 1906 med Udvidelser beregnet til c. 143,000 Kr. **Elektricitetsværket**, smstds., opf. 1910 for c. 197,000 Kr. **Vandværket**, med Vandbeholder c. 2 km NV. for Byen, med Udvidelser beregnet til c. 121,000 Kr.; Vandet pumpes til en Højdebeholder, ved Byen er Reservebeholder; det dagl. Vandforbrug er c. 180 m³. — Det gl. **militære Magasin** er 1907 købt af Kommunen og indrettet til Sprøjte- og Materialhus.

Banegaarden, ved Havnen, af Sandsten, er opf. 1900-1, Arkt. M. Bidstrup. — **Posthuset og Telegrafstationen**, Torvet, er til Leje i Sparekassens Bygning, **Toldkamret**, ved Havnen, er ogsaa til Leje.

Af andre Bygninger nævnes: *Dommerboligen*, Nørregade, tilhørende Staten,

Sparekassens Bygning, Torvet, opf. 1908 i 2 Stokv. for c. 80,000 Kr., Arkt Brandstrup, og *Højskolehjemmet*, Torvet, opf. 1912 for c. 36,000 Kr., Arkt. O. Funch-Espersen, af røde haandstrøgne Sten med høj Granit- og Sandstenssokkel (se „Archit.“ 18/4 1914).

Byen har ingen Monumenter. V. for Byen ved Vejen til Rønne ligger et lille Anlæg, c. 1 ha, anlagt 1884; til Sognegrænsen til Bodilsker og bag om Kirkegaarden ved den nu væsentlig til Eng omdannede Ferskesø er c. 50 ha beplantet med Gran og Løvtræer og har Spaserestier. — I *Neksø Lystskov* ligger en fredl. stor Granitsten („Fandens Keglebane“) med 17 skaalformede Fordybninger.

Indbyggertallet var $\frac{1}{2}$ 1921: 2724 (1801: 1274, 1850: 1403, 1901: 2523). Efter Erhverv fordeltes Folkemængden 1911 (2703) i flg. Grupper: 992 levede af Haandv. og Ind., 392 af Handel o. l., 252 af Transport, 144 af Landbr., 4 af

Gadeparti i Neksø.

Mejeridrift, 170 af Fiskeri, 158 af immateriel Virksomhed, 175 som Tyende o. l., 311 af egne Midler, 58 væsentlig af offtl. Underst., 47 var uden angivet Erhverv.

Ved Udg. af 1918 var der ved Neksø Toldsted hjemmehørende 12 Sejlskibe med 326, 2 Motorsk. med 13 og 1 Dampsk. med 110 R. T. samt 99 Baade (under 4 R. T.).

Ifl. Fiskeriberetn. 1919 var der ved Distriktet 110 Fiskere (deraf Erhvervsf. 50), der havde 122 Fartøjer (deraf 22 Motorb.) og fiskede for 196,719 Kr.

Neksø Skibsfart var 1919 i udenrigsk Fart for indgaaende 32 Sejlskibe med 1296 T. Gods, for udgaaende 58 Sejlskibe med 390 T. Gods; i indenrigsk Fart for indg. 180 Skibe med 6191 T. Gods (deraf 64 Dampsk. med 2896), for udg. 176 Skibe med 2565 T. Gods (deraf 66 Dampsk. med 2126). — Ved Toldstedet indbragte Indførselstolden 19^{19/20} 12,755 Kr.

I Byen holdes intet Marked. Det er Torvedag hver Fredag.

Af Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes: et Granitstenhuggeri, „Sodes Granitværker“, grl. 1856, c. 20 Arb., Stenene tages fra Helvedesbakkerne og Nørre-mark; Sandstensbruddet i Frederiks Stenbrud, der er i privat Eje, c. 20 Arb.; et Maskinværksted og Sliberi, grl. 1865, c. 20 Arb., en Motorfabrik, A/S, grl. 1914, c. 16 Arb., et Maskinsnedkeri og Bygge- og Møbelforretning, c. 50 Arb., et Skibs-

og Baadebyggeri, et Ølbryggeri (vistnok grl. i 18. Aarh., allerede 1756 nævnes „N. skønne Øl“, Ravn 1671: „det sundeste og bedstsmagende Øl ikke ulig Rostockerøl“; et Brændevinsbrænderi nedlagdes 1910), en Fiske-Konservesfabrik med Salteri, et Æggpakkeri ved Dansk Andels-Ægeksport, 4 Møller m. m.

Kreaturhold ¹⁵/₇ 1920: 99 Heste, 327 Stk. Hornkv. (deraf 227 Køer), 9 Geder, 16 Faar og 176 Svin (1914: 477).

Byens Øvrighed bestaar af Politimesteren, der har Bopæl i Rønne, men har Kontorafd. her, og en folkevalgt Borgmester, Byraadet af 11 valgte Medl. med Borgmesteren som Formand.

Finansielle Forhold. Af Indtægterne i 19¹³/₁₄ nævnes: Skatter 54,149 Kr. Overskud af Vandværk 5979, af Gasværk 3775, af Elektricitetsværk 9054, Afgifter efter Næringsloven m. v. 2290; af Udgifterne: Fattigvæs. 7703, Hjelpekasser 2256, Alderdomsunderst. 6186, Skolevæs. 16,660, Medicinalvæs. 1905, Gader, Veje og Kloakker 5608. Kommunen ejede ¹⁴/₃ 1914 444,991 Kr., heraf i faste Ejendomme 404,000, og skyldte 337,521 Kr. Legatbeløbet var 78,714 Kr. Skatteproc. udgjorde 19²⁰/₂₁ 9,3, Ligningsprocenten 11,4.

Kommunens faste Ejendomme er: Den kommunale Kontorbyggn., Borger-skolens Bygninger, Sprøjtehuset, nogle Huse i Byen og c. 72 ha Jord, hvoraf c. 50 beplantet.

Tjeneste i Brandkorpsen, hvoraf Politikorpsen er en Del, er saavel for Befalingsmænd som Menige borgerligt Ombud; dog er der 8 fast lønnede Mænd, som danner den bedst uddannede Styrke. Byen har to faste Politibetjente.

I *Sparekassen for N. og Omegn*, opr. 1866, var ²¹/₃ 1919 Indskuddet 5,570,138 Kr., Reservef. 281,489 Kr. (egen Bygn., se p. 572). I *N. og Omegns Bank*, opr. 1900, var ³¹/₁₂ 1919 Aktiekap. 200,000 Kr., Indskuddet 1,900,443, Reservef. 80,000.

Havnen. Ved Slutn. af 18. Aarh. havde Byen kun et c. 0,6 m dybt, meget lille Havnebassin, dannet 1755 ved Udvidelsen af den gl. Havn, og dens faa Far-tøjer maatte ligge udenfor, fortøjede mel. de to Bolværker. Da tog Befolkningen selv fat paa Anlægget af en Havn, som ved 1810 var henved 2 m dyb, men Dybden i Indløbet var noget mindre (c. 1,9 m); senere anlagdes nye Bolværker, og Indløbet uddybedes til noget over 2 m. I 1878-79 anlagdes under Ledelse af Ingeniør H. Zahrtmann og især paa Konsul H. Munchs Initiativ og med 72,000 Kr. i Laan fra Staten et nyt, i Sandstensgrunden udspærngt Bassin N. for den gl. Havn; i 1891 forlængedes Molerne, og der byggedes en Tørdok (indviet ²⁵/₁₁ 1892, Ingeniør H. Zahrtmann), den første kommunale Tørdok i Danm., sprængt ind i Sandstensklippen; den kostede c. 30,000 Kr. og kan lukkes med en Ponton-port; 1904-5 foretoges nye Udvidelser og Uddybning indtil 5 m; endelig fandt en ny Udvidelse Sted i 1914. Havnen bestaar nu af Yderhavnen (c. 5000 m², Bolværkslængde c. 370 m) med indtil 5 m og et mindre Bassin med indtil 3,7 m Vand; desuden er der S. for det gl. Havnebassin anl. en ny Baadehavn med 2,5 m Vand (Kajlængde c. 140 m). Uden for Indløbet til Bassinerne er der en c. 350 m lang Bølgebryder, som dækker Havnen mod SØ., og paa Vestsiden af Indsejlingen en c. 100 m lang Mole. Havnen holder sig i Reglen isfri og søges som Tilflugtshavn om Vinteren. Ved Indløbet til Bassinerne findes Porte, der kan holde Dønningerne ude. Tørdokken, i Bunden af det store Bassin, kan optage Skibe af indtil 52 m Længde og 3,7 m dybgaende. Havnepladsen er c. 17,850 m². SV. for Havnen er der to faste Ledefyr, paa Nordøstenden af Bølgebryderen et fast, rødt Fyr; paa Yderenden af Nordmolen er der Taagesignal; der er ved Havnen

to Lodser. Havneudvalget bestaar af Borgmesteren som Formand og 4 Medl., hvoraf 2 vælges uden for Byraadet. Havnen ejede $\frac{1}{4}$ 1920 i Kapitaler 6000 Kr., og Indtægten af Havne- og Bropenge var 19^{19/20} 25,956 Kr.; Værdien af Havneværker, Bygninger m. m. anslaaes til 1,018,000 Kr.; dens Gæld var 436,000 Kr.

Neksø danner i gejstl. Hens. et eget Pastorat (indtil 1921 forenet med Bødsler). — Byen er Bolig for en Dommer (se p. 529). Den hører under Bornholms Amtstuedistr. (Rønne), Bornholms Lægekr. og har et Apotek, opr. 1830 som Filial af Rønne Apotek, selvstændigt fra 1873; endvidere under Amtets 2. Folketingskr. (Opstillingskr.), Neksø Skattekr., Østre Skyldkr., 5. Forligskr. og 6. Udskrivningskr. 20. Lægd og er Sessionssted for Læggerne 20, 22 og 23.

Ved Toldstedet er ansat en Toldopbeholderskontrollør og en Toldassistent, ved Postvæsenet en Postmester og en Assistent, ved Telegrafvæsenet en Bestyrer (Postmesteren).

Om *Rønne-Neksø Banen* se p. 548. I 19^{10/20} befordredes mellem Neksø og Øens andre Stationer 56,851 Pers., Totalv. af Gods og Kreat. afgaaet fra N. var 6841, ankommet til N. 5369 Tons. — Ved det Østbornh. Dampskibsselskab staaer Byen i Dampskibsforbindelse med København og de bornholmske Havnebyer.

Historie. Neksø (Nexø, udt. Najse; 1429 Nexø, 1346 Nexe) har vistnok oprindl. ligget længere inde i Landet ved en Bugt, som har gaaet ind under Slamrebjærg. Den nævnes allerede som Købstad 1451 og fik ligesom Rønne sine Privilegier bekræftede 1555; i Thurah (Beskr. ovér B. p. 165) og D. Atl. (III p. 210) siges, at de ældste Privilegier („Bercke Logh“) for Byen, som kendes, er givne 1346 af Lunds Ærkebisp Peder Colbergs Indb., der handlede paa Øen og især paa Neksø, havde deres egen Gildestiftelse i Kirken; de havde fri Handel og Toldfrihed, og til Gengæld skulde Bornholmerne kunne handle ligesaa frit i Colberg. Dette sidste overholdtes dog ikke, og i 1545 blev der paalagt Colbergerne at svare Told i Lighed med de andre pommerske Stæder. Ved Lübeckernes Angreb paa Øen 1510 blev Byen afbrændt, og den led ogsaa meget ved Svenskernes Overfald $\frac{9}{10}$ 1645, da de under Wrangels Anførsel beskød og plyndrede den. Under Pesten 1654 døde 413 Mennesker i Byen, 1658 angaves den at have 100 Borgere, 1769 var Indbyggertallet 1172; ^{28/10} 1756 hærgedes den af en voldsom Ildebrand. Ved Neksø begyndte de første Sandstensbrud, idet det kgl. Frederiks Stenbrud N. for Byen blev anlagt 1754; det gav Byen en Del Indtægt, men Staten, for hvem det ikke betalte sig, solgte det 1848, og nu er Gruben fyldt med Vand; senere er der dog anlagt nye Stenbrud nærmere ved Havnen. Byen har i den nyere Tid altid kappedes med Rønne om Førerstillingen som Købstad; efter at Rønne 1866 havde faaet sit Dampskibsselskab, fulgte N. efter i 1877 med Stiftelsen af det Østbornholmske Dampskibsselskab. — Byen har fra 1616 haft en Latinskole, der dog aldrig har været betydelig (1621: 12 Elever); 1742 blev den gjort til dansk Borgerskole. Et Hospital, stift. af Majorinde Sonne, omtales i 18. Aarh.; dets Bygning opførtes 1753, og det gav 4 fattige Husly og Brændsel. — I N. er Sandflugtskommissær Peder Dam Jespersen født 1772.

En Vedtægt for Neksø By, fra 1704, er trykt i Bjerge og Søegaard, *Dske Vider og Vedtægter I* p. 198.

Litt.: D. F. Eschrichts Erindr., i hans Folkelige Foredrag I, 1855. — Kapt. O. E. Sunnes Optegnelser, i Bornh. Saml. VII og VIII, 1912 og 13.

Aakirkeby.

1584

Købstaden Aakirkeby, Bornholms eneste Landstad, ligger i Sønder-Herred under $55^{\circ} 4' 14''$ n. Br. og $2^{\circ} 20' 36''$ ø. L. for Kbhvn. — $14^{\circ} 55' 16''$ ø. L. for Grw. (beregnet for Kirkens vestl. Ende). Den er lejret paa en 86 m høj Granitbakke (Posthuset ved Torvet ligger 85 m o. H.); lidt N. for Byen hæver et Punkt sig til 92 m. Den ligger c. 15 km ØSØ. for Rønne og omtr. lige saa langt V. for Neksø. Byens Udstrækning er fra V. til Ø. c. 560 m, fra N. til S. er den c. 500 m; i de senere Aar har Byen udvidet sig noget, især mod N. ved Banegaardens Anlæg. Hovedgaden er Storegade, der fører fra Landevejen fra Rønne mod Ø. over Torvet til Lande-

vejen til Neksø. Husene er for det meste smaa og uanselige i eet Stokv., uden at gøre sig bemærkede ved Bygningsmaade eller Ælde.

Byen har (Udg. af 1920) 12 Gader og Stræder og 1 Torv. Købstadsgrunden med tilh. Markjorder udgjorde 546 ha. Der var i 1921 391 Huse. Af Arealet var i 1919 233 ha besaaede, 29 Brak, 155 Grønfoder og Græsning, 14 Haver o. l., 13 Gader, Veje, Byggegr., 74 Skov og 2 Heder. Det saml. Hartk. udgjorde 1905 112 Td., og der var 20 Jordbrug med Bygninger i den egtl. Købstad med 20, 211 Jordbr. med Avlsbygninger paa Jorderne med 85 og 12 Jordbr., der dreves fra Ejendomme i de tilgrænsende Distrikter, med 3 Td. H. Paa Markjorderne ligger bl. a. *Smaalyngen*, *Strøby* og *Nyby* Hse, og Valgmenigheds-huset Bethania.

Bygningernes saml. Brandforsikringssum var $\frac{1}{2}$ 1921 5,656,032 Kr. Ved Vurdering til Ejendoms skyld 1920 udgjorde den saml. Vurderingssum 5,471,000 Kr., deraf Jordværdien 1,257,000.

Af offentlige og andre **Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

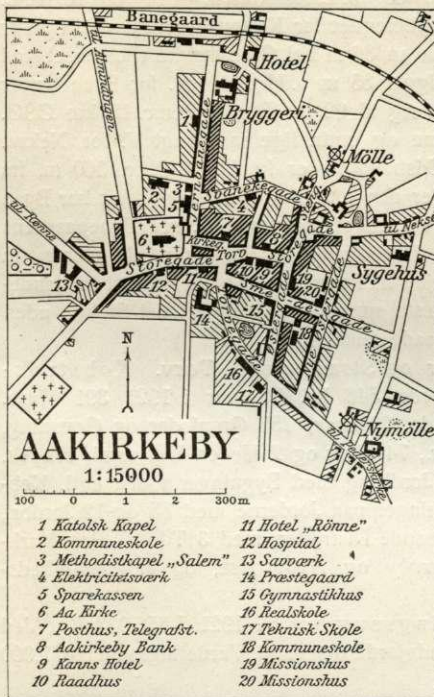
Kirken (*Aa Kirke*), ved den vestl. Indkørsel til Byen paa Aaker Sogns Grund, tidligere kaldet Skt. Hans Kirke*), er Øens anseligste og smukkeste Kirkebygning og har forud været Øens Hovedkirke. Den er opf. af Cementsten med iblandt kløvet Kamp (Sandsten er dog anvendt i Korrundingen og Gesimsen), medens Taarngavlene hovedsagelig var af Mursten, og bestaar af et c. 19 m langt, 8,8 m bredt og 7,2 m højt Skib, et c. 7,5 m langt og 6,6 m bredt Kor med Korrunding, der har en indv. Radius af c. 2,7 m, et til Taggesimsen c. 19 m højt Taarn mod V., hvis nederste Stokv. indv. er c. 8,5 langt og 7,8 m bredt, samt Vaabenhus mod S. Murens Tykkelse er i Skibet c. 1,6, i Koret 1,3 og i Taarnets Nord- og Syd-mur c. 2,8 m. Kirkens ældste Dele, Skibet og Koret med Korrunding samt et nu forsvundet Parti ved Skibets Vestside, er opf. i romansk Stil, men tilhører snarest dennes senere Afsnit og tør antages at stamme fra c. 1200; Korbuen er rund; Korrundingen har oprindl. haft 3, Korets Sidemure hver et og Skibets Sidemure hver 3 Vinduer, ligesom der har været to rundbuede Døre, en paa hver af Skibets Sider. I Skibets Vestgavl findes en stor oprindl. Arkadebue, der senere er tilmuret,

*) Naar Thurah (Bornh. Beskr. p. 179) siger, at Kirken er en Model af Lunds Domkirke, er det urigtigt, og hans Udsagn om, at Kirken en Tid har været kaldt „Skt. Laurentii Kirke“, har vel kun sin Støtte i, at Lundekapitlets Emblemer Skt. Laurentius med Risten findes paa Altertavlen.

og som tyder paa, at der har sluttet sig en Udbygning til Skibet, allerede før det nuv. Taarn tilbyggedes; da man i dettes Mure finder en Del krumhugne Sten, er den Formodning fremsat, at der har været en vestl. Apsis. I Korets Vestvæg er indmuret 6 middelalderlige Lydpotter (se Aarb. f. n. Oldk. 1905 p. 52). I Skibets

Midte fandtes der tidligere en med runde Buer gennembrudt Længdemur, saa at der dannedes to lige store Skibe (efter gotlandsk Kirkeform), og i Kirkens vestl. Ende var der en, ligeledes af Buer gennembrudt Tværmur. Man har opstillet flere Gisninger om, hvad disse Mure har været bestemte til (saaledes, at Kirken oprindl. har haft tvedelt Tag ligesom Taarnet, eller at Kirkeløftet har været bestemt til at bære tunge Blider og andre Kastevaaben); det rimeligste er vel, at man har tænkt paa at dække Kirkerummet med to længdeløbende Tøndehvælvinger (som i Øster-Marie Kirke), for hvilke Længdemuren skulde være en Støtte (en Plan, som ikke kom til Udførelse, medens Koret alene senere fik Ribbehvælvning), og at Tværmuren har udskilt en Forhal eller et Daabskapel. Fonten har til den nyeste Tid haft sin Plads paa dette Sted. Ikke længe efter Kirkens Opførelse, vistnok i 1. Halvdel af 13. Aarh., er der sket betydelige Forandringer

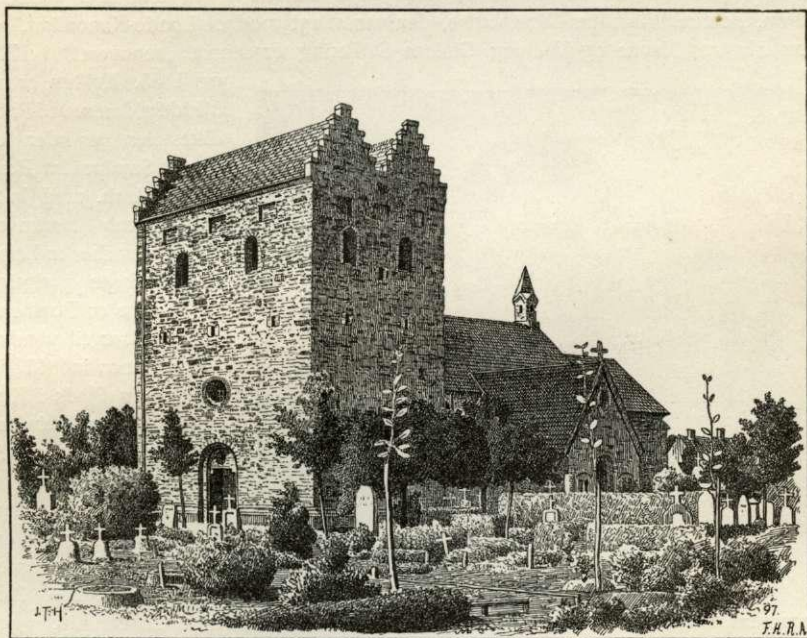
Efter Generalstabens Revision, 1920.

ved Kirken, idét Vaabenhuset og Taarnet opførtes. Vaabenhuset, der vistnok er den ældste bevarede Tilbygning af den Art i Landet, fik en af raa Kamp muret Kuppelhvælvning og en rundbuet Dør, der smykkedes med Kragsten, formede som Dyrehoveder, og paa hver Side af Døren anbragtes et ved en Søjle tvedelt Vindue. Den interessanteste Del er dog det 4 Stokv. høje Taarn, der øjensynligt er opf. som Forsvarstaarn. Det nederste Stokv. har i Midten 4, i Firkant stillede Piller, der er forbundne ved Gjordbuer, og paa disse hviler 3 fra V. til Ø. gaende Tøndehvælvinger. Fra nederste Stokv. kommer man ad Trapper, der er anbragte i den nordl. og sydl. Mur, og af hvilke den sydl. begynder som en Vindeltrappe, op til de øvre Stokværk. I 2. Stokv. findes ogsaa 3, fra Ø. til V. gaende Tøndehvælvinger, som bæres af 4 Piller, men det østligste Parti nærmest Skibet er udskilt og har en særlig, i N.-S. gaende Tøndehvælvning; i den sydl. Sidemur findes en

Niche. I 3. Stokv. er Hvelvingerne ordnede paa samme Maade som i 2., blot at der her kun er 2 Piller, medens den østl. Tøndehvælv. hviler paa en gennemgaaende Mur, paa hvis Midte der er en Dør; fra dette saaledes afskildrede Rum er der Indgang til Kirkeloftet; i den vestl. Afdeling er Gulvet lidt højere. I øverste Stokv., der er højere end de andre, var der kun en Tværmur, paa hvilket det tvedelte Tag hvilede; dog var denne Mur ikke oprindelig, og Taarnet har maaske fra Beg. haft Bjælkeloft og et firsidet Spir. I Taarnets nederste Stokv. førte en Dør ind fra V.; men den var ikke oprindelig og er rimeligvis anbragt, da man lukkede den tidligere Dør, der førte ind til Kirken. Taarnet har øverst en Afsats helt rundt.

Aa Kirke.

I 1874 undergik Kirken en indgribende Restauration under Ledelse af Arkt. E. Blichfeldt, ved hvilken Lejlighed de omtalte Mure i Skibet, der var rigt smykkede med Kalkmalerier fra Fr. II's Tid, fjærnedes, saa at det nu udgør eet Rum; Taarnets nederste Rum, som tidligere havde tjent til Materialhus, omdannedes til Forhal, den lille Dør i Vestmuren gjordes til Hovedindgang (langt større end før, helt ny bygget af Cementsten) og udførtes ligesom Kirkens Vinduer (de sidste dog noget større end de oprindl.) saa vidt muligt i Stil med Kirken; Taarngavlene, der var takkede, nedreves, men Tvedelingen af Taget bevarede, og Takkerne opførtes igen af Cementsten; det store, i Kirkegaardsmuren staaende Klokketaarn af Kamp og Bindingsværk nedbrødes, og Klokkerne anbragtes i øverste Stokv., hvis Tværmur fjærnedes; Trappen i Nordmuren tilmurede, og Kirken fik Skifertag i Stedet for det tidligere Blytag*). Kirkens Indre fornyedes og dekoreredes. Des-

*) Det var Arkitektens Plan at opføre Taarnet som et Forsvarstaarn med Tinder og Skydeskaar (af hvilke der fandtes Spor); paa dets Midte skulde atter opføres en mindre Taarnbygning med firsidet Spir; men Planen blev ikke approberet af Ministeriet.

værrer maatte der for at skaffe Plads til Menigheden anbringes et bredt Pulpitur i Kirkens vestl. Ende i Flugt med Taarnets 2. Stokv. til liden Pryd for Kirken. (Om Kirkebygningen se Brunius, Konstantechn. p. 115; H. J. Holm, Bh. ældgl. Kirkebygn. p. 13; J. B. Løffler, Udsigt over Danm. Kirkebygn. p. 93 og 131).

Altartavlen er et anseligt Billedskærerarbejde i Renæssancestil fra 1600 med Chr. IV's og Lundekapitlets Navn og Vaaben; den har forneden Skriffelter, foroven en Fremst. i Relief af Christi Daab, foran Tavlen er anbragt et sengotisk Krucifiks; fra samme Værksted som Tavlen stammer ogsaa det rigt udskaarne Alterbord fra 1608 og den pompøse Prædikestol, der maa være ældre end 1612; mel. Stolen og Opgangen er indsat et lidt yngre malet Felt fra 1623 med Kirkens Patron, Poeten Willichius Westhovius, der var aflagt med et Lunde-Kanonikat, og hans Hustrus Navne og Vaaben; Stolens Staffering er senere „renoveret“ i 1729

Kirkens Sydportal.

og 1855. Kalken er fra Middelalderen; ved Prædikestolen er der et smukt Sandur fra Beg. af 18. Aarh. med Indskr.: Jacob Hartman, Sanduhrmacher in Leipzig. Kirkens prægtigste Stykke er Fonten, der nu staar til venstre i Koret, men indtil 1874 havde sin Plads i Kirkens vestlige Del (om Daabskammeretseovfr.). Den er udført i Slutn. af 12. Aarh. paa Gotland af Sandsten og er en af de mærkeligste Fonte, Danmark ejer. Paa

Kummens Sider er der i 11 Felter i Relief fremstillet Scener af Christi Liv, og i Kløverbladsbuerne over Felterne er der med Runer givet Forklaring over Billederne, ligesom der staar Mesterens Navn: Sighraf. Foden omsnos af sammenslyngede Slanger med Løve- og Vædderhoveder (L. Wimmer, Døbefonten i Aakirkeby, Kbhvn. 1887; se ogsaa L. F. Løffler og H. Hildebrand, Artikler i Kgl. vitterhets hist. og antiquitets akademiens månadsblad 1887, p. 13 fl. og 179 fl., og S. Ambrosiani, i Festskr. til Oscar Montelius, Stockh. 1903, p. 37 flg.). Stolestaderne er nye. I Vaabenhusets vestl. Indervæg staar en Gravsten (tidligere i Korgulvet) over den lybske Foged Schweder Kettingk med hans to Hustruer; hans og deres legemsstore Skikkelser er udhugne i den (selv døde han ikke paa Bornholm). Ved hver Side af Ligstenen staar der en Runesten; paa den største („Grødbysten“; den laa i Grødby Bro indtil c. 1820, da den flyttedes hertil) staar: „Torfast og Troels og Bove satte dette Mindesmærke efter... og Broder. Gud og Guds Moder hjælpe dissers Sjæl. Svart ristede Indskriften“; paa den mindre („Møllegaardsstenen“, flyttet hertil 1824): „Gudmund og Frøbjørn rejste Stenen efter deres Fader Isbjørn, Gud hjælpe hans Sjæl“ (se Wimmer, D. Runesm. III, Nr. 13 og 31). Sstds. er der et Epitaf. med et Maleri af den korsfæstede og fl. gejstlige Personer og Indskriften: „25. Febr. 1652 haaffuer Jens Hansøn bekostet denne

Taffle^a. I Taarnets 2. Stokv. findes Mindetavler om Chr. V's og Fr. VII's Besøg her 1687 og 1851. Paa Skibets nordl. Væg blev 1875 ophængt et Basrelief (Udgravelsen af Templet), udf. af L. Hasselriis.

Kirken, der er selvejende, ejede Jan. 1921 i Kapitaler 6770 Kr. og i Afgift af bortfæstede Jorder 11½ Td. Byg; dens Gæld var c. 7000 Kr.

Valgmenighedshuset Bethania, Ø. for Byen ved Neksøvejen, indviet til P. C. Trandbergs Valgmenighed 1872-77, derefter benyttet af flere Sekter, er fra 1897 indviet til den grundtvigianske Valgmenighed. **Evangelisk-luthersk Missionshus**, Smedegade, er opf. 1892, udvidet 1906. **Luthersk Missionshus**, Østerg., er opf. 1872 (en Korsbygning).

Metodistkapellet Salem, Jærnbanegade, er indrettet 1919. Et **katolsk Kapel**, Jærnbanegade, er indviet 1½, 1917.

Paa den c. 0,8 ha store **Kirkegaard**, der ligger omkring Kirken og er indhegnet af Kampestenmure, ligger en flad Gravsten over den af Almindingskovens Nyplantning fortjente Hans Rømer, † 1836. Af andre, der er begr. her, nævnes Folketingsmand, Kapt. Ph. R. Dam, † 1900, og Major H. M. Koefoed af Lavegd., † 1868. I nordvestl. Hj. er der en Brønd, den eneste af Byens gamle Brønde, der er bevaret.

Raadhuset, Torvet, er opf. 1867-68 i et Stokv., Arkt. M. Bidstrup. Det indeholder en Raadhussal og to smaa Værelser samt to Detentionslokaler.

Den kommunale **Borgerskole**, Østergade, bestaar af to Bygninger, en i to Stokv. med 4 Klasseværelser, og en i 1 Stokv. med 2 Klassevæ.; desuden er der en Overlærerbolig (en tidligere Skolebygning, opf. 1876, udvidet 1897) og en Pedelbl. samt et Gymnastikhus (et 1877 opf. Forsamlingshus, omdannet 1912). Skolen har i alt 6 Klasser, 3 Lærere, 2 Lærerinder og c. 170 Elever. — En **Realskole**, Torvegade, er opr. 1915, Bygningen ejes af et A/S, Skolen drives af en Skoleforening; 3 Lærere, 2 Lærerinder og 110 Elv. — **Teknisk Skole**, Hj. af Torveg. og Nybyvej, er opr. 1887 af Haandværker- og Industriforeningen; Bygningen opf. 1894; gnmstl. 60 Elv.

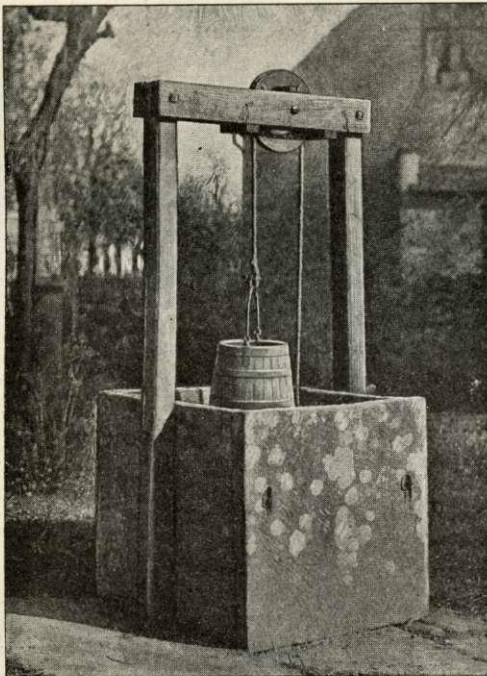
Hospitalet, Storeg., er opf. 1856 i 1 Stokv.; det afgav tidligere Plads for 5 Lemmer (2 fra Byen og 3 fra Aaker Sogn), som foruden Fribolig fik c. 11 Kr. og 5 Skpr. Rugmel samt Julehvedebrød; nu er der kun 2 Lemmer, som faar den tidligere Ydelse udbetalt i Penge. I de senere Aar er der leveret Brændsel til en

Døbefont i Aa Kirke.

Fællesstue. Hospitalet ejer i Kapitaler c. 5500 Kr. og bestyres under Amtmandens og Provstens Tilsyn og Sognepræstens Inspektion af en Forstander. — Hospitalet har sin Oprindelse fra en i Middelalderen grundl. *Skt. Jørgensgaard* for spedalske („Spedelegaarden“, „Spitalsgaarden“), der laa NV. uden for Byen ved den nuv. Spidlegd. (Aaker S., se der), og hvortil der var knyttet et *Skt. Jørgens Kapel*. Skt. Jørgens Gaarden nævnes første Gang i Testamenter fra c. 1334 og 1379, „De Spedalskes Hus“, og var senere Bolig for Diakonen (den katolske Provst) paa Bornholm. Lübeckerne overdrog den til Carsten Luneborg, men denne maatte

Brønd paa Kirkegaarden.

1532 fortrække for Mikkel Hals, hvem Fr. I havde forlenet med Hospitalsgodset; denne overlod atter 1542 Gaarden i Mageskifte til Chr. III. Han forlenede den 1551 til sin Hofsinde Henning Gagge, som skulde bo i Hospitalet og der underholde saa mange fattige, „som Renten, der tilligger, taale kan“; paa lign. Vilkaar overdroges den 1562 til Morten Uf, $\frac{12}{3}$ 1565 til Jakob Iversen og $\frac{11}{4}$ 1565 til den lybske Foged Schweder Kettingk, $\frac{10}{11}$ 1571 paany til Jakob Iversen; 1574 lagdes den som Fæstegaard ind under Kronen. Til Hospitalet hørte en Del Gods, særlig i Aaker og Vester-Marie Sogne, og deraf havde 4 fattige deres Underhold; i Beg. af 17. Aarh. var der dog kun 2 Lemmer. Fr. III skænkede $\frac{20}{12}$ 1658 Spidalsgaardens Landgilde til en af Deltagerne i Opstanden mod de Svenske, Skipper Hans Lauridsen og hans

Hustru for deres Levetid. I 1680 inddrog Amtsskriver Aug. Deckner Hospitalets Indkomster, da Adkomstdokumentet til at nyde Afgiften af Gaardene i nævnte Sogne var bortkommet (Printzensköld havde dog trods dette ladet Hospitalet beholde Afgiften), men ved Højesteretsdom 1693 tilpligtedes Bornholms Amtstue til fremtidig at betale Hospitalet aarl. 60 Rd. og 3 Td. Rugmel af Spidle Mølle (disse 3 Td. Mel, konverteret i Penge, udredes nu direkte af Spidlegaard til Hospitalet). Sognepræsten Tue Lyster, som havde rejst Hospitalets Sag, fik 1694 et nyt Hospitalshus rejst i Aakirkeby tværs over for Kirken. (Se om Hospitalet og Kapellet Zahrtmann, i Bornh. Saml. VIII p. 186 fig.).

Sygehuset („De forenede Kommuners Sygehus“, for Aakirkeby, Aaker, Pedersker og Vester-Marie S.), Ø. for Byen ved Kuleborgvej, er opf. 1898 for 11,000 Kr. med 5 Senge, udvidet 1909 for 24,000 Kr. til 20 Senge. — Fattighuset, Svanekegade, omdannet til „Kommunehus“, er nedlagt 1909, og Kommunen har

købt to andre Huse, der udlejes billigt til trængende Familier. — Fattiggården for Aaker Sogn ligger i Bykommunen, men ejes og drives af Aaker S.

Et kommunalt **Elektricitetsværk**, Svanekeg., er anl. 1909. — Et komm. **Vandværk** er anl. 1907; det bestaar egtl. kun i en Vandledning fra Vallingebjærgskilden, i Vester-Marie S., c. 6 km NØ. for Byen; det ligger saa højt (c. 107 m), at Vandet ved eget Tryk føres op i Husene; dagl. Forbrug c. 1100 Td.

Banegaarden, mod N. i Byen, er opf. 1900 (Arkt. M. Bidstrup). — **Posthuset** og **Telegrafstationen** (til Leje) ligger paa Torvet. — Et **Højskole- og Ungdomshjem** indviedes $\frac{2}{12}$ 1900.

Ved teknisk Skole er et lille **Anlæg**, c. 0,8 ha, anl. 1894, udvidet 1905. — **Lystskoven**, mod S. i Klintebakke Skovlod, c. 6 ha, er plantet 1878; 1920 købte Kommunen c. 1,4 ha Klippeparti hertil. — Den ligeledes af Kommunen ejede **Aakirkeby Plantage**, mod N., c. 68 ha, er anl. 1863.

Indbyggertallet var $\frac{1}{2}$ 1921 1496 (1801: 455, 1850: 561, 1901: 1176). Efter Erhverv fordeltes Folkemængden i 1911 (1350) i flg. Grupper: 590 levede af Haandv. og Ind., 169 af Handel o. l., 51 af Transp., 219 af Landbr., 41 af immat. Virksomhed, 98 som Tyende o. l., 141 af egne Midler, 33 væs. af oftl. Underst., 8 var uden angivet Erhverv.

Af industrielle Anlæg nævnes et Dampskæreri, et Bryggeri og Bornholms Valsemølle „Victoria“.

Kreaturholdet var $\frac{15}{7}$ 1920: 140 Heste, 687 Stk. Hornkv. (deraf 385 Køer), 8 Geder, 33 Faar og 280 Svin (1914: 813).

Byens Øvrighed bestaar af en Politimester (bor i Rønne) og en folkevalgt Borgmester, Byraadet af 9 valgte Medl. med Borgmesteren som Formand.

Finansielle Forhold. Af Indtægterne 19^{13/14} nævnes: Skatter 23,506 Kr., Overskud af Vandværk 4035, af Elektricitetsværk 8799; af Udgifterne: Fattigvæs. 1639, Hjælpekasser 493, Alderdomsunderst. 1363, Skolevæs. 9228, Gader, Veje og Kloakker 6243 Kr. Kommunen ejede $\frac{21}{3}$ 1914 313,997 Kr., deraf 221,145 i faste Ejendomme, og skyldte 273,299 Kr. Legatbeløbet var 15,131 Kr.; Skatteproc. var 19^{20/21} 8,0, Ligningsproc. 7,3.

Kommunens faste Ejendomme er: Raadhuset, Skolebygningerne, Elektricitetsværket med Bestyrerbl., et Sprøjtehus og to Kommnehuse til Udleje, 2,2 ha Avlsjord, lidt over 1 ha Eng og Sportsplads, c. 1,4 ha Klippejord paa Klintebakken og c. 68 ha Skov.

Politikorpsset bestaar af en Formand og 9 menige, Brandkorpsset af en Brandinspektør, 5 Assisterter, en Slangemester, 2 Straalelestre og 74 Brandsvende.

I *Bornholms Landbo-, Spare- og Laanekasse i A.*, opr. 1869, var $\frac{21}{3}$ 1919 Indskuddet 1,813,263, Reservef. 117,073 Kr., i *Aakirkeby Bank*, opr. 1901, er Aktiekap. 200,000 Kr.; $\frac{21}{12}$ 1919 var Indskuddet 2,440,887, Reservef. 76,032 Kr.

I gejstl. Hens. danner Byen eet Pastorat med Aaker Sogn. Præstegaarden ligger i Aaker Sogn lige op til Byens Grund*). — Byen hører under Retskr. Neksø Kbst. m. m. (se p. 529), Bornholms Amtstuedistr. (Rønne) og

*) Præstegaarden blev ifl. Bevill. af $\frac{27}{8}$ 1622 fra Kirkens Værg Willich v. Westhofen (se under Kirken p. 578) indkøbt for Aa Kirkes Penge („120 Dlr. Mønt“) og tillagt Præstekaldet i Stedet for Kannikegaard, der hidtil havde været Præstegd. Da *Kannikegaard* (lige V. for Kirken) var brændt 1897, fandtes under Bygningen en middelalderlig Kirkegaard. Gaarden hørte i sin Tid under et Kanonikat i Lund, der var knyttet til Kirken, og hvis sidste Indehaver fra 1659 var Lederen af Opstanden mod de Svenske, Præsten Poul Ancker.

Lægekr., Amtets 2. Folketingskr. (Opstillingskr.), for hvilken den er Valgsted, Neksø Skattekr., Østre Skyldkr., 6. Forligskr. og 2. Udskrivningskr. 21. Lægd og er Sessionssted for Lægderne 6, 21, 24-26.

Aakirkeby har Toldvæsen fælles med Neksø. Ved Postvæsenet er ansat en Postmester og en Assistent, ved Telegrafvæsenet en Bestyrer (Postmesteren).

Om *Rønne-Neksø Banen* med Sidebane fra Aakirkeby til Almindingen se p. 548. Mellem A. og Øens andre Stationer befordredes i 19^{10/20} 65,881 Personer; Totalv. af Gods og Kreat. afgaaet fra A. var 3940, ankommet til A. 9741 Tons.

Historie. Aakirkeby (1420 Aakirkibæy) er maaske grundl. midt i 12. Aarh. af Ærkebisp Eskil, efter at han 1149 var kommet i Besiddelse af det meste af Øen; sikkert er det, at en af hans Efterfølgere, Peder Saxesen, 1228 gav den dens Privilegier (gentagne Gange bekræftede af de senere Ærkebisper, saaledes 1413, 1420 og 1450), hvorved Byen fra Øens eneste Landsby blev forfremmet til dens første Købstad. Den var Øens vigtigste By i Middelalderen, Sæde for Bornholms kirkelige Styrelse, ligesom ogsaa Øens Landsting holdtes her lige til 1776, da det flyttedes til Rønne (ophævet 1813). Senere blev den overfløjet af de opvoksende Havnebyer — den har dog selv haft en Havn ved Sydkysten ved Raghammer, lidt Ø. for Grødby Aas Udløb, men den var helt tilsandet i Beg. af 19. Aarh. — og tabte mere og mere Betydning; kun Kirken og det p. 580 omtalte Hospital er Minder om dens fordums Storhed. Lübeckerne hærgede den saa voldsomt 1509 og 1510, at Ærkebisp Birger 1511 maatte eftergive den Afgiften af Smør og nedsætte Afgiften for de næste syv Aar. I Aakirkeby og Aaker Sogn døde 1618 928 og 1654 557 af Pesten. En Del af Byen med Hospitalet og Skolen brændte ^{10/6} 1760. Byen byggede 1743 sin danske Skole, hvis Forhold dog først ordnedes ved kgl. Reskr. af ^{9/8} 1751. I 1658 havde Byen i alt 60 Borgere, 1769 var der 361 Indb. Det lille Haandværkerkvarter *Nyby* mod SØ. lagdes først ind under Aakirkeby ved Res. af ^{22/12} 1770. Jærnbaneanlægget, der har gjort Byen til Knudepunkt i det Indre af Øen, har bragt nyt Liv i den lille By, der har udvidet sig og er taget en Del til i de sidste Aar. — Politikeren Lucianus Kofod († 1904) oprettede 1856 en Folkehøjskole i Aakirkeby, som han dog opgav 1858, da han blev Folketingsmand.

Litt.: J. Carlsen, Pesten i Aaker S. 1653-54, i Naturen og Mennesket III, 1890; C. Th. Christensen, Uddr. af Aaker Kirkebog, i Kirkeh. Saml. 4. R. I p. 469 flg.; N. Hansen, Aaker Præstegd. i 200 Aar, i Bornh. Saml. I, 1906.

Vester-Herred.

Sognene: Knudsker, Nyker, Vester-Marie, Nylarsker.

1584

Vester Herred, sydvestlig paa Øen, omgives af Østersøen og Nørre-, Øster- og Sønder-Hrdr. Dets Bredde fra V. til Ø. er i den nordl. Del c. 17 km, fra N. til S. er det bredeste Sted c. 13 km. I Herredet ligger Øens højeste Punkt, Rytterknægten (se p. 523, til hvilket Sted ogsaa henvises ang. Naturforholdene). C. ^{1/4} er dækket med Skov (Almindingen m. m., tils. 3400 ha). Af Vandløbene mærkes mod V. Blykobbø Aa og Bagaa, hvilken sidste paa et Stykke danner Nordgrænsen. Efter Matr. gaar der i Gnmst. c. 13 Td. Ld. paa 1 bh. Td. H. Det saml. Areal udgør 13,696 ha (c. 137 km²),

deraf Vandareal 87. Ager og Engs Hartk. var ^{1/2} 1905 1882 Td. Folketallet